१

परिभाषावृत्तिव्याकरण

Dr. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्यपुस्तकम्

परिभाषावृ
२

॥६०॥ श्रीपार्श्वनाथाय नमः॥ श्रीगणेशाय नमः॥ अथातः परिभाषाणां वचनानां वचादृशां। संक्षिप्य लिखितं वृत्तिं प्रस्तौति स्वरूपो
मः॥१॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य। अर्थवदनर्थकग्रहणविचारे अर्थवत एव ग्रहणं नान्यस्य॥ तद्यथा दाधा घ्वदाबित्यत्रार्थवतो
रेव दाधाः इति धारासौ ग्रहणं न तु दाप् दाने धावुगतिश्च शोरिति धा वैकदेशयोः॥ शेइति प्रगृह्यसंज्ञायां सुपामादेशस्य ग्रहणं
न तु काशे कुशे इति पदैकदेशस्यानर्थकस्य। स्वरूपविधिविषया चेयं। अर्थवदित्यादावर्थवद्ग्रहणात्। तेन ध्रुवे बत इत्यनर्थ
कादप्यव्ययानुलुक् सिद्धो भवति। इदं च काश्चित्परिभाषा न्यायमूलाः। यद्येयमेवार्थग्रहणमिति अर्थप्रतिपादनाय स्वल्पशास्त्र
न्याः स्थानमित्यनर्थकोपादानस्यायुक्तत्वात्। काश्चिद्वचनमूलाः। यथा लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहण
मिति। प्रसंयीनामासां परिभाषाणां पाणिनिसूत्राणामिव प्र पि पृथगेव प्रामाण्यमिष्यते विधिनियमौ विष्टौ सूत्रैकदेशा +सूत्र+
न्यथानुपपत्तिलक्षणेन ज्ञापकेनैताः प्रमाणयन्ति। तत्रास्याः प्रा माण्यं स्वं रूपमिति स्वरूपग्रहणं ज्ञापकं तत्र ह्युक्तं शब्दस्य
तावुपदेशानपेक्षत्वात् साधारणत्वाल्लिङ्गसंबन्धित्वाच्च स्व रू प मेव तस्यासंनेनार्थो विपर्ययात्। अतः स्वरूपग्रहणादेव
रूपपरिग्रहे सिद्धे व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यंगीक्रियत इति रूप ग्र हणमिति रूपवदर्थोऽप्यंगीक्रियत इत्यर्थवानेव शब्दो गृह्य
त इति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवायमर्थः संपद्यते। अथवा ङ्श्वादिसूत्रे॥ स्त्रोङ्ग्रहणमस्याः मन्ये ज्ञापकं यदि हि निरर्थ
कस्यापि ग्रहणं भवति तदा तत्र राङ्ग्रहणेनैव स्त्रोङ्कदेशस्यापि राङ्शब्दस्य ग्रहणं सिद्धं भवति। यङ्राङ्स्त्रो ङेति स्त्रोङ्ग्र
हणं पृथक्कुर्यात् कृतं च तोज्ञापकं। अर्थवत एव ग्रहणं नान्यस्येति। अथेयं परिभाषा लिंगवती विध्यंगशेषभूता वा। तत्र न लि
गवती इकोगुणवृद्धी इतिवल्लिंगानिर्देशात् विध्यंगानां विधिसूत्राणां शेषभूताः एकदेशत्वं प्राप्ता क्रियते। न वृद्धिरादैजित्यनेनान
यास इद संदत्यायवन्तः शेषोपस्य ग्रहणं न प्रगृह्यसंज्ञा विधीयते। एवमन्यत्रापि परिभाषाणां विध्यंगभावः॥ ज्ञेयः॥१॥ नवर्णग्रह
णे च॥ पूर्वापवादोऽयं वर्णा अकारेकारादयः तद्ग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते यथा स्यद्यावितीत्यमनर्थकस्याप्यकारस्य
भवति। शुक्लीकरोति। अन्यथा ह्यर्थवत एव विधौ कृष्णवाचिनो कारस्य स्यात्। तथा इको यणचीति इकु अचु मात्रे यण भवते

६

दध्यत्र देव्यमुत्रेति एवं यस्येति चेति लोपः इकाराकारमात्रयोर्भवति नार्थवतोरेव अत्र ज्ञापकं। भस्येण मिश्रीकरणं। आगस्त्य
कौण्डिन्ययोः कात्यपकौण्डिन्यास्यामृषस्यामित्यादि निर्देशः॥२॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं। न तु लाक्ष
णिकस्य। लक्षणं लाक्षणिकं तत्प्रचारात् प्रतिपदोक्तं विशेषणप्रतिपादितं प्रतिपदशब्दस्य विशेषार्थत्वात्। अनयोः संप्रधारणा
यां प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं भवति। न तु लाक्षणिकस्य खट्वाशाब्दुत्यादितस्याः इदुतोणि विक्रीडो मानां णो विस्पाचेकूते भकिंच
आपूरूपे संपन्नेऽपि लाक्षणिकत्वात् विभाषाप इति णरयादेशो न भवति। अभ्युपगत इति प्रतिपदोक्तत्वादा छ्धानो भवि
तथा प्यापाध्यायेति तथा विभाषादिक्समास इति सर्वनामसंज्ञाविधाने दिङ्नामान्यन्तराल इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं बहुव्रीहे
र्भवति दक्षिणपूर्वस्यै इति न तथा पूर्वा सा उत्तरायस्यो मुग्धस्य पूर्वोत्तर स्मसमे पूर्वोत्तराय देहीति ज्ञापकं चास्याः कर्तरि भुवः
खिष्णुच् खुकञावितिः खिष्णुच्-इकारादित्वं तद्धि न रूपसिद्ध्य र्थं भुवकदन्तत्वादिटि सति आढ्यंभविष्णुरित्यस्य सिद्धत्वात् किं
तर्हि कृदकादित्वात्स्वरविधौ प्रतिपदोक्तग्रहणं यथास्या त्वे ना नाढ्योभविष्णुरित्यत्र तनञोऽस्य घुतं तस्यान्तोदात्तत्वो
यथा स्यादिति इटि तु कृते इष्णुच्चायमस्य लाक्षणिकत्वात्तत्र ग्र हणं न स्यात् इति खिष्णुच् इकारादित्वमस्याः परिभाषाया ज्ञा
पकं अनित्यत्वं चास्याः यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति निपातये रिति विशेषणेन ज्ञापकं। यदि ह्ययं नित्या स्यात् प्रतिपदोक्त
त्वादेव यावत्पुरानिपातयोर्भवति। न लाक्षणिकयोर्वत्तं नृतीयां तयो रितिकिं निपातयो रित्यनेन नतेन धातुग्रह णांभ्रटो विग्र
हणं सिध्यति॥३॥ अपदेशिकस्य यौगिकयोरपदेशिकस्यैव ग्रहणं। उपदेशे भवः अपदेशिकः प्रयोगे भव :आपयोगिकः।
तयोर्मध्ये अपदेशिकस्यैव ग्रहणं भवति॥ तद्यथा तरप्तमपौ घः इति घसंज्ञायां तरपः प्रत्ययस्यैवोपदेशिकस्य ग्रहणं भव
ति न तु नदीतर इति तरतेरप् प्रत्ययान्त प्रायोगस्य स्यद्विदिस्यात् घरूपत्वादिना ह्रस्वः स्यात्। ज्ञापकं चात्राश्वादिशो
निष्ठायामिति इणिषेधार्थं श्विग्रहणं। यदि हि प्रायोगिकस्यापि दधोः श्वग्रहणमभविष्यत् संप्रसारणे कृते पूर्वरूपत्वे च कृ
ते शूनः शूनवानित्यत्रागतत्वात् श्वकः किं तीति निषेधसिद्धे श्वयकृश्विग्रहणं नाकरिष्यत्। अत्र चोदयति। यद्येनेन

MEMORIAL

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

परिभाषावृ·
३

वज्ञापकसिद्धेन परिभाषार्थेन आयोगिकस्य ग्रहणं निरस्तं तत्किमर्थं कश्चिल्लिषवार्थं व्यपदेशोऽननुनासिक इदिति स्फसि च्वीयु
क्तित्यादौ व्यपदेशग्रहणं क्रियते तदत्र ज्ञापकादिना प्रतिपत्तिगौरवम् प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं तत्र तत्र व्यपदेशग्रहणं कृतमि
ति सिद्धं नः ॥४॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ॥ शब्दस्तु तिमात्रेण प्रतीयमानोऽर्थो मुख्यः प्रयत्नोपपादितस्तु गौणः । तयोर्मु
ख्ये भवति कार्यं योगिवन्मुख्य एव न त्वथा ॥ आग्नेय इति अग्नेर्ढक् इत्यत्राग्निशब्दस्यर्थानुकृत न तु नरग्नि माणवक इत्यादिरूप
चाराद्वौ गौणात् न्यायमूला चेयं परिभाषा । तदुक्तं लौकिक एवन्यायः लोके हि गौरनुबध्यताम् इति न वाहीके भवति कार्यसंप्रत्य
यः ॥ ज्ञापकं चात्र यथा वाष्टक्ष्वित्यादिसूत्रे अग्नीषोमइति षत्वार्थं निपातनं षत्वं ह्यत्राग्नेस्तुत्स्तोमसोमा इति प्रत्यक्ष का रा तान्मुख्याद
ग्निशब्दस्य परस्य सोमशब्दस्याग्नीषोमादग्नेः स्तोमसोमवरुणायाः दीर्घत्वं कृत एकादेशाविकृतद्वारेण गौणएवायमिति संप्रत्यये
गौणत्वान्न प्राप्नोतीति अतः षत्वार्थमग्नीषोमइति निपातनं । ज्ञा प कामेव तिन चाग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः इति वचनसामर्थ्यात् मु
ख्यत्वमाशंकनीयं । अग्निषोमाख्यौ कौचिदित्यादेवताद्वंद्वे च न स्य चरितार्थत्वसंभवादिति लक्ष्यवशात् क्वचिद्गौणस्यापि
स्वीक्रियते यथा शानोऽन्त्यस्याकारिणि कश्चिच्छीतकोऽलसः उ षोकारादृ इति इत्त्वं गौतालिङ्गिति ग्राशब्दप्रधानत्वाल्लि
ङ्गशब्दस्यापि वाश्रययोर्गौणमुख्यत्वाभावान्न विचार इति । गोवाहीकः । गां वाहीकमानयेति व्याख्येव तः ॥५॥ बहुव्रीहौ तद्गुणसं
विज्ञानमपि । गुणो विशेषणमुपलक्षणं च चित्रगुर्वादिः स गुणो यस्य सोऽतद्गुणः बहुव्रीहौ समासे तद्गुणस्य विशेषणस्यापि सहितस्यार्थ
स्य संविज्ञाने संप्रत्ययः ॥ तद्यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र सर्वशब्दस्यापि संज्ञा भवति । तस्मिन्नत्र उपलक्षणमतद्गुणमपि संज्ञा
भवति । सूत्रेऽपि शब्दात् तद्गुणसंविज्ञानमपि क्वचिद्बोद्धव्यं । तदुक्तं भाष्ये । सिद्धं तु तद्गुणातद्गुणस्यापाणिनेर्यथा लोके लोके हि
तद्गुणश्चातद्गुणश्च बहुव्रीहिर्दृश्यते । लंबकर्णमानय चित्रगुमानयेति तद्गुणग्रहणं चात्राद्युदात्तमित्यादि सूत्रे इति सूत्रे द्व्यर्थं त्वित्युक्तो
वा इति ज्ञापकं । यदि स्यात् तद्गुण एव बहुव्रीहिः स्यात् तदाचिरत्र्यायेषामिति व्यपलक्षणत्वादेव प्राप्तस्य नेति विद्धि । किमन्तर्वा वि
त्यनेन । कृतं चेतताज्ञापयति ॥६॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः ॥ पारिभाषिकं कृत्रिमं ततोऽन्यदकृत्रिमं तयो

३

र्मध्ये कृत्रिमएवकार्यसंप्रत्ययः कार्यपरिज्ञानं भवति । यथा कर्मणि द्वितीयेति पारिभाषिकं । कर्तुरीप्सिततमं कर्म गृह्यते न लौकिकं ।
क्रियाकर्म । एवं गोत्रे इति पारिभाषिकं पौत्रप्रभृति अपत्यं गोत्रं नापत्यमात्रं । न्यायमूला चेयं । कृत्रिमाकृत्रिमपरिभाषा यथा लोके नी
लवृषमुत्सृजेदिति न कृष्णो वृष उत्सृज्यते किं तर्हि । लोहितो यस्तु वर्णेन पुच्छाग्रेण तु पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृ
ष उच्यते ॥१॥ इति स्मृत्या परिभाषितः । आरभ्यमाणेऽपि नियं क्वचिदेवाश्रीयते । यदाह भाष्यकृत् । उभयगतिरिह शास्त्रे कृत्रिमाकृ
कर्मणा+
त्रिमग्रहणमिति । तथा हि कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणं कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति अकृत्रिमस्य एवं कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृ
त्रिमस्य करणस्य ग्रहणं करणमेघस्य करणे इत्यत्र अकृत्रिमस्य सप्तम्यधिकरणे चेति । तत्र कृत्रिमस्याधिकरणस्य विप्रतिषिद्धं चान
धिकरणवाचीत्यत्र अकृत्रिमस्य यदि ह्येतत् उभयगतिरिति भाष्यवच नस्याचार्यसंमतौ ज्ञापकमाह ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः ॥
कन्निति यत्तु तिषेधं करोति तन्न हि कृत्रिमासंख्या त्रादन्ता संभव ति । यथा यद् अयं प्रीता । षडिति ष्णान्तेन संख्याया विशेषणं करो
ति न हि कृत्रिमासंख्या ष्णान्तास्तीति । अथ किमिदं परस्पर वि रो धि वाक्यद्वयं प्रमाणं इति यदि कृत्रिमग्रहणं कथमुभयगतिः
कथमकृत्रिमग्रहणं उच्यते न हि स्यान्न सर्वास्तीति । नियामवप्रा व: स्तृष्टा इति वदाचार्यवचनप्रामाण्यात् उभयं यदाह मिह
प्रतिवचननिरोधयत्कृताकेन चिंता । अथवा सामान्यविशेषद्वारे णाववचनद्वयमिदं योजनीयमिति । एवमन्यत्रापि विरोधाभावः
ह्यः ॥७॥ पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ प्रागुच्यमाना अपवादा निकटानेवोत्सर्गान् बाधन्ते । न व्यवहितान् । व्यवहितादि
त्तोत्तरशास्त्रः । तद्यथा । कोऽवाम श्वेति । अपवादो निकटमेवानुपसर्गे क इति कं बाधते न तु व्यवहितानूतालिके णिनि स्वर्ये का
यौ ध्यानमायी । बाध्यविशेषचिन्तायां चेषा प्रवर्तते न समुदायमात्रेऽपेक्षायामिति ॥ इको झलित्यत्र न्यासकृतोक्तं ॥ ज्ञापकं चास्याः
परिमाणाख्यायां सर्वस्य इति सर्वग्रहणं न हि शौसकारो त्रयः सकारा इत्यत्रापि बाधनार्थं क्रियते अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेन
निकटस्य रङ्नित्यस्यैव बाधनं स्यादिति । ननु चायमर्थोऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्यनेनैव सिध्यति सत्यं तद्धि प्राप्तं चाप्राप्तं
॥८॥ मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ तद्यथा ॥ इणो यणिति मध्येऽपवादः पूर्वमियङ् विधिं बाधते न यं तिइयङः ।

ईयुरितिनपरोवृद्धिगुणौ अयननमायकः।एवंकृत्तेदेवादौटविधिःपूर्वमेणबाधतेनपरंताच्छीलिकणिनि।आद्धकारातिज्ञापकंचा
परिभाषा० ३ त्रबहुव्रीहेरूधसोङीषित्यत्रङीपःस्वरितत्वासंज्ञनंसूत्रकारेणवृत्तिकारेप्रतिपादितं।नह्यनुवृत्तिसामर्थ्यादनवपक्षेऽपिनोन्य
तरस्यामितितस्यविघ्नेऽपिङीषोबाधनार्थंघटोध्नीतिअन्यथाह्ययमनन्तरत्वात्पूर्वयोर्ङीप्प्रतिषेधयोरेवबाधकःङीप्ङीषोश्चस्व
रविशेषःन्यायमूलत्वमस्याः।इणोयणित्यत्रन्यासकृतोक्तं॥७॥संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्य।आनन्तर्यलक्षणोविधिस्त
द्विघातस्यनिमित्तंनसवति।यदानन्तर्याद्विधिस्तदानन्तर्यमसौनविहन्तीत्यर्थः।कृन्मेजन्तइत्यपरिभाषासामर्थ्यकारेणपठितातद्य
थाग्रातानीतिविसर्गेसंनिपातजनुप्तिकृन्तस्यविसर्गेलुकंप्रत्यनिमित्तत्वात्।ग्लानाःषद्भिनिषट्संज्ञानसवति।यदिहिस्यात्षष्ठ्या
लुगितिविसर्गेलुक्स्यात्।एवंकुटीपदतोइत्यत्राप्रेकृतअत इतिटापुनस्तवतिइयपघत्वेवाघगुणेकृते।इडादेश्चगुणमतो
न वृद्धइत्यात्मविपर्ययमस्याभावितकःइतिवस्पइकनिमित्तं वे नयस्येतिलोपेनतातायामुपज्ञातायां।इमुगुणोकइतिन ता
सवति॥ज्ञापकंचात्र॥नतिसृचतसृइतिनामिदीर्घप्रतिषेध व च नंतद्धिसत्याम॰स्यांपरिभाषायांविसर्गनिमित्तयोस्त्रिचत
रोःस्त्रियांतिसृचतसृइतिकृकारान्तत्वाद्विसर्गव्यवधानेक ग रिणङीपंप्रत्यनिमित्तत्वाद्दीर्घप्राप्तोप्रतिषेधवचनमुपपद्य
+दाघी ते।अपरथाऋङीपाव्यवधानान्नामीतिदीर्घप्राप्तङीषश्चदीर्घ स्यामविशेषात्तत्प्रतिषेधवचनमनर्थकंस्यात्।अव्यापिकाचे
यंपरिभाषायदिह्रिनित्यास्यात्तदाक्षिलाक्षिरित्यत्राकारसंनिपातकृतोऽनइतिलोपेयंलोपस्यानिमित्तंस्यात्।ज्ञापयतिआत्वकृतेनि
मित्तंनसावत।अदोदिपदितिइक्कित्कस्यानस्यात्।याभाइतिविसर्गनिमित्तस्यदाद्यकारः।टाबाधरनिमित्तंस्यात्पपिवानुतस्थि
वानितिकृविधिराकारलोपस्यानुनिमित्तंस्यात्।तेनहेतनदिदेक्कमारइतनदाहस्ववंसबुद्धिलोपस्यानिमित्तंस्यात्।तन्नानित्यत्वमस्याःकष्टा
यक्रमणइतिनिर्देशाऽकारान्तवनिमित्तेडयइतियकारियत्निसुपिचेतिअकारस्यदीर्घकरणादवसीयते॥८॥नानुबंधकृतमने
कालत्वं।अनुबंधकृतमनेकालत्वंनाश्रीयतेतेनद्योर्दिवस्यामितिदिवअउतोसर्वादेशोनसवतःइतिज्ञापकंचात्रानेकालत्वात्सर्वा ३
देशत्वेसिद्धेःशित्करणं।यदिह्यनुबंधकृतमनेकालत्वंस्यात्व्यतिबसूविइत्यादौ।एशादेःशित्वेप्यनेकालत्वात्सर्वादेशत्वेसिद्धेःशि

कारणंपृथक्कृतकुर्यात्।एवंचसतिशाणलोःसर्वादेशत्वंसमाधेयं॥९॥नानुबंधमसारूप्यं।अनुबंधकृतमसारूप्यंनाश्रीयते।तेन
गोदइतिकविषयेवासरूपविधिनाकर्मण्यणूनसवति।ज्ञापकंचात्र।विभाषाकृवृषोरितिण्यतोविषयेविकल्पेनक्यपविधानं।
यदिह्यनुबंधकृतमसारूप्यंस्यात्तवासरूपविधिनैवकृत्यंकार्यवृष्यंवर्ष्यइतिक्यप्ण्यतोसिध्यतः॥१०॥नानुबंधकृतमने
जंतत्वं।अनुबंधकृतमनेजंतत्वंनाश्रीयतेतेनदापदैपोर्घुसंज्ञाप्रतिषेधोवदातंमुखमितिसवति।ज्ञापकंचा
त्रादीचामाङोव्यतिहारइतिव्यतिहारेऽत्वमाङःकृतात्वस्यनिर्देशः।अनेजंतत्वेहिसतिसनस्यात्॥११॥एकदेशविकृतमनन्य
वत्॥नटपटघटादीनामादिवर्णान्यथात्वेनव्यवहारदर्शनात्।अतिजरसैरितिजरसादेशःसिध्यति।अतिदेशोयंएकदेशेनावय
वेनविकृतेनविकृतमनन्यवद्भवति।तेनप्रहिणोतिप्रमिणोत इतिहिनुमीनेतिणत्वंसिध्यति।तथाकारिषीयास्तोइतिअवकाश
सतिकारिषीष्टेत्यत्रसीयुटस्यसिचुसीयुट्ग्रहणानग्रहणं स ध्यति।प्रक्रियादशायां॥प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्रदीव्यतइत्य
स्यसिद्धत्वसाध्यकारणप्रविनापरिभाषानित्यशब्दास्वुप ग मे वैकदेशविकारेनास्त्यवा।असैन्दवात्यदानाज्ञापकंचा
स्याःआद्यादिसूत्रेचावितिप्रतिषेधःतथातस्मैनस्मात्त्वस्मिन् इ तिआचार्यनिर्देशाःभृत्यदाद्यत्वेनैकदेशविकृतेतस्मैतस्मा
दित्यादौसर्वसंज्ञाकार्यकरणमिति॥१२॥सांप्रतिकाभावेभूतपूर्व गतिः।वर्तमानाभावेभूतपूर्वस्याश्रयणंसवति।यथावर्क्षेरि
त्यत्रबहुवचनेकल्पादित्वेप्रकृतपिअतातासिसृणेसिसुच्यमानेयङक्ंएवंप्रकृतत्सेनतदृव्यादितितथापंचभिःस्त्रुक्सःक्रीतनपंच
सुवर्णाइत्यादौ।इगंतकालकपालसगालशरावेषुद्विगाविनागंतेउत्तरपदेपूर्वपदप्रकृतस्वरानुमितकृतेऽनिगन्तत्वेपिभूतपू
र्वगत्यासवतिस्वरंविधौव्यंजनमविद्यमानवत्इत्यनयाव्यवस्थयात्तुनयुतइयंहलस्वरप्राप्तौवितिसाध्यविशेषितासांप्रतिका
भावग्रहणात्दहेगोरित्यत्रभूतपूर्वेडनादडहस्यात्सबुद्धिलोपोनसवति।देबटोइत्यादौसांप्रतिकस्याविद्यमानत्वात्।ज्ञाप
कंचात्रभूतपूर्वगत्याश्रयणेऽचोयदित्यत्रग्रहणंनह्रित्वंतातृणंतंवक्ष्यतीतिपारिशेष्याददंतादेवयनिलब्धेदिदित्यंधित्स्यं
इत्यत्रार्धधातुकइतिविषयसप्तम्यामतोलोपेकृतेऽदंतभूतपूर्वस्यापियथास्यादित्येवमर्थंक्रियतेएतदर्थताकथंस्यात्।यदि

पूर्वमतिरिक्तनस्यादिति॥१५॥ नविध्यतिवृत्तिरित्यकार्याणि क्रियन्तेसर्वप्रतिकालावद्धस्येवंइद्धशास्त्रसंप्रतिकालाविनविघ्नंतीपवृत्ति
प्रोक्तित्यकार्याणि क्रियन्तेयथानित्यत्वर्निनुरितिवत्स्येनीमनेकावृतांममाश्रित्याणवद्विर्वचनादेरनेकाचइतियणादेशः॥ अपर
णाद्दीयड् स्यात्। यणादेशस्यानुपजातनिमित्तत्वात्। एवंशादेः शितश्शिन्नाविनाशिदंतनामाश्रित्यशायनइत्यात्मनेपदंनधात्वच्
नउपधालोपिनोन्यतरस्यामितिङीपिकृतेनाम्युपधालोपित्वंङीपोनिमित्तत्वेनाश्रितमिति। ज्ञापकंचात्रवात्वकाङाघसामितिण
काड्ग्रहणंनहिलिटिद्विर्वचनस्यावश्यत्वान्नकश्चिदेकाजस्तीतिसविध्यदेवास्यासलोपउवृत्त्युत्तरकालत्वावायणकावृतद
र्थंकृतेनदर्थनाचतदास्याद्यदिवत्संस्थवृत्याशास्त्रकार्याणिस्युः। संप्रतिकालावानसूत्रानुपपत्तौ अन्यथानुपपत्त्यास्युपगमतस्य
माणं। ज्ञापकमुखेनोपवर्णितम्॥१६॥ अनंतरस्यविधिर्वाभवति स प्रतिषेधोवा। विधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवानंतरस्यैवभवति। यथा
सुपिस्थइतिविधिरनंतरस्यकस्यैवनव्यवहितस्याणः। सुङनङ कस्येतिवचनपुंसकप्रतिषेधोऽनंतरायाएवसुपितिधातोः। नहि
सर्वनामस्थानमित्यस्याः। तनकुंभानीतिक्लीबेपिसर्वनामस्थ र ने दीर्घः सिध्यति। यथानेटीतिवृद्धिप्रतिषेधोप्यनंतरायाए
वहलंतलक्षणायावृद्धेर्नव्यवहितायाः सिचिवृद्धेः। अजावी दि ति अयंचार्थप्रत्यासत्तिन्यायसिद्धएव। अनुवृत्तःस्वरितत्वे
निमित्तमनपेक्ष्यपरिभाषितःस्वरितत्वबलेनहिव्यवहितस्यापि पविधिनिषेधौभवतः। नध्याकरणयङइतिखशाव्यवहित
स्याणिनेर्विधिः नषट्स्वस्त्रादिभ्यः इतिचव्यवहितस्यङीपोनिषेधः। नत्रज्ञापकंनकिंचिदीर्घइतिदीर्घग्रहणंतदर्थनयापरिभा
षयायंतिः तंतिरित्यत्रानुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामित्यनुनासिकस्यैवनिषेधः स्यात्। नव्यवहितस्यानुनासिकस्य क्विझलो
:क्ङितीत्यस्यदीर्घस्यतोवमर्थंक्रियते॥१७॥ आगमायद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनगृह्यन्ते॥ तत्रटितुक्तितोरागमयोराद्यंतावयवत्वम
तिदिष्टमितोपिमिदचोंत्यात्परइत्यत्रांतग्रहणानुवृत्याचंतावयवत्वंतत्रकुंभानिफलानीत्यत्रनुमोधातुग्रहणेनग्रहणात्गुरोश्चहल
इतिअकारप्रत्ययोभवति। सर्वेषामित्यत्रचसुटः सुपग्रहणेनग्रहणात्फलादौसुपीत्यत्वंसिध्यति। अवयवस्यावयविग्रहणेनग्र
हणमिति। यच्चविन्यायसिद्धएवायमर्थःतत्राप्यत्रनेकाससिति। किंचप्रतिषेधंज्ञापकमाङः। यदिह्याट्स्वाग्रहणेनगृह्येततदा ४

इटाव्यवधानादेववृद्धितिगुणप्रतिषेधोनास्तीतिकिंप्रतिषेधेन अपरत्ववृद्धितीतिनिमित्तसप्तमीचात्ज्ञापकमिदंइड्वर्जमन्यमानाना
यसिद्धत्वमेवेत्तितइक्स्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइत्यस्यार्थः पर्यवसितेनतुपरिभाषांतरं॥१८॥ तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यते। तद्यथा॥
सिन्नश्चीत्यत्रश्नमोधातुग्रहणेनग्रहणात्धातुरंतोदात्तोभवतीतिमध्योदात्तनासिध्यति। अभिनदित्यत्रेश्नमूकस्यांगसंज्ञाया
मडागमः सर्वकविश्वकेइत्यत्रसाकच्कस्यापिसर्वनामत्वात्कशः शीभावः। तन्मध्यपतितस्यतद्व्यपदेशोयथत्रीणियांतीतिलो
ककव्यवहारः सिद्धएवज्ञापकमप्यत्रनेदमदसोरकोरित्यकोरितिपदंयेनविधिस्तदंतस्येतिसाध्यत्वाकाइदमदसोःकार्यमुच्यमानंकः
प्रसंगोयच्छेष्टानरयोरिमकामुकयोःस्यादितिकिमकोरित्यनेनतद्ज्ञापयति। अस्तीयंपरिभाषेतिननुयद्यकोरित्यस्यज्ञापक
तोक्तानाध्यकारणनकथंनेदमदसोरकोरित्यत्रेदमदसोःकादे वेतिनियमेनसिद्धिंव्याख्यायनिषेधद्वयंप्रत्याख्यातवान्सत्यमेवं
तुमन्यतेभगवान्माभूदिदमकोरितिज्ञापकंएतत्रदोरित्यत्र च कोरितिसंदेवज्ञापकंभवति॥१९॥ अभ्यासविकारेष्वपवादा
नोत्सर्गान्विधीन्बाधंते। अभ्यासाश्रयेषुकार्येषु अपव र दा बाधकान्विधीन्नबाधंते। उत्सर्गापवादशास्त्रयोरिद्धबा
ध्यबाधकोपलक्षणनयांतरंगत्वात्परत्वादपवादत्वाद्वायद्वा ध कंप्राप्नोति। सर्वंतदभ्यासविकारेनबाधकमितिमेनवंतेन
मोढौकतइत्यत्राचकांक्षदित्यादौभावकाशमभ्यासहस्वत्वं परत्वाद्दीर्घोकितइत्यनेननबाध्यते। दीर्घोऽस्यत्रोकारस्यहस्व
बाधनार्थमोकारएवस्यात्। एवमचीकृतदित्यादौअचिकणदित्यत्रसावकाशंसन्वद्भावेदीर्घोलघोरित्यनेननबाध्यते। तथामी
मांसतइतिमानबधदानितिदीर्घेणमन्यतइत्वंनबाध्यते। ज्ञापकंचात्र। दीर्घोकितइत्यकिद्ग्रहणंतद्धिडगम्यतेइत्यादौदीर्घोमा
भूदित्येवमर्थीयदिचाभ्यासविकारेष्वपवादोबाधकःस्यात् नुकिंकृतेश्चनंतत्वादेवदीर्घोनभविष्यतिकिमकिद्ग्रहणेनततन्
किंचमस्यार्थस्यज्ञापकंइति॥२०॥ असतिसंभवेबाधनंभवति। अस्तिचसंभवायङसंयंस्यात् शास्त्रकार्ययोर्विरोधादसतिसमा
वेशासंभवेबलवतैवकेनाप्यपरस्यबाधनंभवति। यदिचास्तिसंभवस्तत्रउभयंस्यात्। यच्छब्दोत्रयथार्थवर्त्ततेचकारात्तिन्नक्रमस्त्व
राष्ट्रस्यावंतदाध्मसोहार्यइतितद्यथातथाजातीयइत्यत्रप्रकारवचनेथाल्तेनात्प्रकारवचनेजातीयर् अपिभवतिविरोधाभा

परिभाषावृ०
५

वादव्यकारमात्रेणाजुच्चारणत्वसिद्धज्ञातीयत्वं यथा सामित्यत्र न लोपार्थं प्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा विरोधाभावात् यत्र च द्वयस्य विरोधस्तत्रैकु
मेव स्यात् । यथा वृक्षैरित्यत्र अत्र ह्येवेनाप्यदंतता विहन्यते । दीर्घत्वेनापीति विरोधः इह चाविरोधेपि ज्ञापकं द्वितीयस्येति ॥ द्वितीयस्ये
लोपो द्विर्वचनं बाधते । तद्धि बाधनमनत्यासस्येति वचनादेकस्य द्विर्वचने कृते द्वितीयस्याप्राप्तेरिति ज्ञापकं चात्र नित्यकौटिल्ये [illegible]ति
नित्यग्रहणं तद्धि नित्यार्थं नित्यः कौटिल्यक्रियासमभिव्याहारयोर्विशेषाभावात्सति संभवे प्रसक्तस्य समभिव्याहारयङो बाधनार्थं क्रियमाणं
अन्यत्र येवास्य मुख्यं प्रमाणं ज्ञापयति ॥ २१ ॥ सत्यपि संभवे बाधनं भवति क्वचिदिति शेषः तद्यथा वर्तमानक्तेन भूतक्तस्य गोरिकवत्का
अपत्यवकः सो लोपिनि वर्तमाने लटः सामान्यविशेषभावमात्रेण बाधनं भवति । लौकिकश्चायं ज्ञानसमानत्वाद्धि दीयतां तक्रं कौ
ण्डिन्यायेति सामान्योक्तस्य विशेषेण बाधनं नाम ज्ञापकं चात्र विभाष[illegible] सुपो बहुच्चस्त्वादिति विभाषाग्रहणं तद्धि कल्पबादीनां ब
हुचां समावेशार्थं यदि च कल्पबहुचोर्भिन्नदेशत्वाद्विरो धा भावाद्बाधकत्वं किं समावेशार्थं विभाषा
ग्रहणं न कृतं ज्ञापकं अविरोधेपि कार्ययोः सामान्यविशे ष भा वमात्रेण बाधनमिति ॥ २२ ॥ एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्र
वृत्तिः सह वा निवृत्तिः ॥ एकवाक्यनिर्दिष्टानां पदानां प्रवृत्तिर्वा न वृत्तिर्वा एकदैव स्यात् । न त्वेकस्य प्रवृत्तिरन्यस्य निवृत्तिरिति त
द्यथा ॥ अतो ल्रांतस्येति अत्र सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सर्वमनु वर्तते ॥ ज्ञापकं चात्र हनः सिच् लिङित्किच्चेति विधौ सिचग्रहणं यदि
दं एकसूत्र[illegible]निर्दिष्टयोरपि एकोनुवर्तेत नापरस्तदा स्यात् । तदा लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यतो लिङ्ग्रहणं नानुवर्तेत सिचेवानुव
र्तिष्यत इति सिज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनित्या चेयं परिभाषा तेन रक्तो नृत्यादित्यत्र ह्रस्वप्रत्यये प्रसुङ्त्येवानुवर्तते न ह्रस्व इति ।
॥ २३ ॥ क्वचिदेकदेशोप्यनुवर्तते । पूर्वोक्तस्यायमपवादः । क्वचिदन्यस्मिन्नेव सूत्रे कादेशादेः एकदेशोप्यनुवर्तते । तद्यथा ॥ जु
वः संज्ञानामित्यत्र विदो लटो वेत्यतो लटो वानुवर्तते नापरः । अष्टाभ्य औशिति अत्र षड्भ्यो लुगिति प्रातिपदिकादित्यतः प्रातिपदिकानु
वर्तते न ङ्याप्पो । दामहायनांताच्चेत्यत्र संख्याव्ययादेरित्यतः संख्याग्रहणमनुवर्तते । फढखछघां प्रत्ययादीनामित्यतः आदिग्रहण
निवृत्तावपि प्रत्ययग्रहणं क्रौंतस्यादौ येषां च विरोध इत्यत्र द्वंद्व इत्यतो द्वंद्वग्रहणं । अनुवर्तत इति । ज्ञापकं चात्र तस्मिन्न ५

मिति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तौ प्रकृते अनुवर्तेते न रितिकारणं तस्मादित्युत्तरस्येति यदि च सह वा पदानामनुवृत्तिर्भवति तदा निर्दिष्टग्रहणवदि
तिकरणोपि पूर्वसूत्रादनुवर्तिष्यत इति किमितिकरणेन कुर्वन्नाचार्यो ज्ञापयति । क्वचिदेकदेशोप्यनुवर्तत एव तेन निर्दिष्टग्र
हणमेवैकमनुवर्तते नेतिकरणं ॥ २४ ॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं स्वरूपेण वा संज्ञया वा यत्र प्रातिप
दिकमुपादीयते । तत्र तस्य लिंगविशिष्टस्य लिंगाधिकस्यापि ग्रहणं भवति । लिंगग्रहणं चात्र लिंगात्मिका व्यक्तिः तेन वष्टाबादयो गृह्यते
। असिधाने सिद्धयोपचारात् तद्यथा । सर्वनाम्नस्तृतीया चेति यथैव भवति भवता हेतुना तथैव हापि भवत्या हेतुनेति कुसूलकूपकुंभ
शालं बिलेइति पूर्वपदीतोदात्तस्वरो यथैव भवति । कुसूलबिलं तथैव हापि कुसूलीबिलमिति । पूर्वसदृशेति तत्स्वरूपेणो यथैव
भवति दाससदृशः तथैव हापि दाससदृशा इति । नञ्तेन समास निषेधो यथैव भवति अपां स्रष्टा । तथैव हापि अपां स्रष्ट्री इति । अ
विनद्धस्निग्धनोष्णगिति । यथैव भवति । हस्तिनां समूहो हास्ति कं । तथैव हापि हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं इति । तेन्नूसिद्धबध्नाइ
दश्च भवति स तम्या अलुक् निषेधो यथैव भवति । स्थण्डिलशायी ति । तथैव हापि स्थण्डिलशायिनी इति । शयवासवासिष्वकालाद
ति अलुक् यथैव भवति । ग्रामवासी तथैव हापि ग्रामवासिनी । प्रा ति पदिकाद्यर्थे बहुलमिष्टवच्चेति णिच् यथैव भवति । कु
मारमाचष्टे कुमारयति । तथैव हापि कुमारीमाचष्टे कुमारयति । ईयसश्चेति समासांतनिषेधो यथैव भवति । बहुश्रेयान् तथै
वापि । बहुश्रेयसी इति इयं च परिभाषा कात्यायनेन प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं । सर्वनामस्वरसमासतद्धितालुग्वि
मत्यपूर्वं वचनरूपेण पठितेत्येतावतैव प्रमाणं । साध्यकारणत्वसौकर्यात् । युवा खलतीत्यत्र युवशब्दस्य स्वरूपस्य खलती शब्देन स
मानाधिकरणत्वान्वयानुपपत्त्या स्त्रापि तानेतस्याश्च स्वरूपविधिविषयतां केचिन्मन्यंते तेन कुमारयतीत्यादिसिद्धये यत्नांतरमास्थ
। अनित्यत्वं चास्याः परिभाषायामहती प्रियइत्यादौ अवासाध्यदर्शितः । दीतय इति च दितीशब्दस्य कृदिकारादक्तिनः इत्या
दिनाङीवंतस्य दितिग्रहणेन ग्रहणाभावे दित्यदित्यादिना ण्यप्रत्ययाभावे स्त्री स्यादिति ति कुसिध्यति । तन्नानित्यत्वं [illegible] हे स्त्रियां
घटघटीग्रहणास्याज्ञापितं एवं च ह्यिपतीनापः इति द्विपत्यरयोस्त्वाप इति न खचामद्रराज्ञीति । राज्ञा हसखिस्पष्टहिति टच्प्रत्य

त्ययो न भवति॥२५॥ विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणं। यदि तदनंतरमुक्तं लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति तेन श्वना श्वभिरित्यत्र न गो
श्वन्नित्यादिना तृतीया विभक्तौ रूढायां प्रतिषेधमन्यमानो गोरादिडीषि श्वन्या श्वन्येत्यत्र न भवति। यदा युणो दन्तुश्चादिति विभक्तौ
रूढायां नैव भवति। एवं युना यूनइत्यत्र श्वयुवमघोनामतद्धित इति च संप्रसारणमुक्तं युवती प्रत्यय युवत्येत्यादौ न भवति। पथा मथा
इत्यत्र पथिमथि रात्रे डा विंसस्यं टेजोपि सुपथीत्यत्र न भवति सुभमानित्यादौ पुंसा सुपुंइति अ सुपुं अगि चातुद्धापि सुपुंसी त्यत्र न भ
वति। सखा सखायाविति। सख्युरसंबुद्धावनङ् मा विति णित्वान्ङी सखी सख्यो इत्यत्र न भवत। लोसगो रिति विभाषा भवङ्गव
घवता मोह्यावस्येत्याकारो भवती भगवतीत्यत्र न भवति इयं च परिभाषा सुबोरनाको इत्यत्र भाष्ये पठिता मघवभोरित्यत्र वन्या भका
रणा स्पुपगतेत्येतावतिव प्रमाणं॥२६॥ ताच्छीलिके णेवासरूप   विधिर्नास्तीति। ताच्छीलिकाधिकारस्थेषु प्रत्ययविधिषु भि
न्नाधीः भिन्नजातीयाः समानार्थसमानजातीया वा प्रत्ययाव ? सरूपविधिना न भवति। तद्यथा॥ अलंकृञ्निराकृञ् इष्णुच् अलं
करिष्णुरित्येव भवति। वासरूपविधिना ण्वुल् अलंकारक इ ति । स्विचासोसेति वरच् विधो वसास्वर इत्येव भवति। न वासरूप
णानुदात्तेतश्चयुविसासनं इतिन भवति। ज्ञापकं चात्रा तृन्विध ना र्थं निंदहिंसेति वुञ्विधानं यदि वासरूपेण भिन्नजातीयो
स्तृजादयस्ताच्छीलिके ष्वभिन्नजाती ण्वुल्स्यान्निंदिता निंदकरूप इयेनावरूपसाध्यं इति किं वुञ्विधानेन तदेतत् ज्ञापयति ताच्छी
लिकेष्वभिन्नजातीयाः प्रत्ययास्तृजादयः। वासरूपेण न भवंतीति। तथा जपपतपदेन्तु कन्तू समावच्चार्थसु चक्रम्पेति पदे ज्ञातार्थं यु चू
विधानं ज्ञापकं युक्तिताच्छीलिके षु समानजातीयः प्रत्ययो बाधको वासरूपेण स्यात। जपपतपदेन्तुकन्त्र विषयेपि णिद्यते वसिरूपेणानुदा
त्तलक्षणो युजपि सिद्ध इति किं ऊनर्दुचंक्रम्येति युचविधानेन तद् ज्ञापयति। ताच्छीलिकेषु समानजातीयेषु वासरूपविधिर्नास्ती
ति अनित्याचेयं परिभाषा तच्चानित्यत्वमस्याः स्मृ द्युदीपदीक्षश्चेति दीपायु चप्रतिषेधेन ज्ञापितं यदि ताच्छीलिके वासरूपविधिर्नास्ती
ति तदानमिकंमीति दीपार प्रत्ययेनैव विशेषविहितेन युचबाधितइति किं तन्निषेधेन सूदर्दीपदीक्षश्चेत कं र्वाणो ज्ञापयति क्वचि
दस्ति समावेश इति तेन कम्राकं मनायु वतिरिति युचोः समावेशः सिध्यति। गंतागामुकं इति ट्नुकन्तो विकल्पादिकस्थनइतियु ६८

चृधिनुणाः समावेशः सिद्धइति॥२७॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्ज्ञेया॥ यथा वृद्धिसंज्ञा प्रत्येकमादेचां गुणसंज्ञा च प्रत्येकमदेङां न लोप
ः सुपस्वरेति अत्र विधिशास्त्रः प्रत्येकं सुपादिभिः संबध्यते। लौकिक एवायं न्यायो भाष्ये प्रदर्शितः। यद्युक्तं देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा
भोज्यंतामिति स्वरूके न भुनक्त्यपि तु प्रत्येकमिति। अथ च प्रत्येकं भोज्यंतां इति ज्ञापकं चात्र गुणवृद्धोरिति। तत्रमपदं लोपविशेषणं यदि हि
प्रत्येके संबंधो न स्यात्। उत्तमसंज्ञायास्त्रयाणां समुदायेन संबंधेन लोपविशेषणं न स्यादिति॥२८॥ क्वचित्समुदाये वाक्यपरिसमा
प्तिः॥ तद्यथा॥ हलोनंतराः संयोग इति समुदायस्य संज्ञा संबंधः गर्गाः शतं दंड्यंतां। लौकिक एव न्यायः भाष्ये दर्शितः। तथा हि गर्गाः शतं दंड्यंतां॥ +इति+
अर्थिनो राजानो हिरण्येन भवंतीति न च प्रत्येकं दंडयंतीति॥ ज्ञापकं चात्र॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इत्यत्र प्रथमा द्वितीययोर्वचनषट्करू
पयोरस्मिन्नर्थे यदुक्तं प्रथमयोरिति पदं प्रथमाशब्दो द्वियदिसु पांत्रिकस्य सुऔजसित्यस्य सुमुदायस्य संज्ञा स्यात सामीप्याद्वा
मौ ट्छसिति त्रिके प्रवर्त्तेत तदा प्रथमयोरिति निर्देशः साध्वीय ? नस्याद्यदि प्रत्येकं प्रथमाशब्दः स्यात्तदा सौरेकवचनस्य प्रथमा
शब्देन ग्रहणं सामीप्याद्वामड इति जोधवार्थस्थमोरित्येव निर्देशः क र्यात् तस्मात्प्रथमयोरिति निर्देशात् समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति
बोधयति यद्येतच्च पदद्वयोरनयोरा श्रयणं। यस्मिन्नस्य तेत्र स य थावाक्यपरिसमाप्तिरिति भवानयोरेवार्थः पठ्यते न परिभाषांतरे
तत्र लौकिकसिद्धस्यायमर्थः। यथा गर्गाः सदनभोक्तव्यं इति न प्रत्ये कं भद्रसुज्यते समुदितेभ्य एवेति। यथापि वाक्यपरिसमाप्तिरित्य
पि परिभाषांतरमाङ्कः। तेन स्वादिविधि वाक्यस्य बहुषु बहुवचनमित्यादिना कर्मणि द्वितीयेत्यादिना च ग्रोस्त्रेणैकवाक्यता॥२९॥ भाष्यमा
णोण् सवर्णान्न गृह्णाति। विधीयमानोण् सवर्णान्न गृह्णातीति तेन इदेत्यत्र इदम इश् इति त्रिमात्रस्य स्थानिन आंतर्यात्त्रिमात्रा न भवर्णाइ
ति सुपवा वुकुसानुनासिको न भवति। अमुसं बुद्धौ ह्रस्वनद्यनुइति दीर्घो न भवति। ज्ञापकं चात्र। ईद्दूत्यघोरिति दीर्घकारविधानं यदि
हि विधीयमानोण् सवर्णान् ग्राहकः स्यात्। श्रास्यन्तयोरात इत्यनुवृत्ते आकारस्य स्थाने ह्रस्वेकारमेव विदध्यात्। ईद्दूत्यघोरिति अ
नंतरस्मात्त्वयं दीर्घो भविष्यति इति दीर्घत्वविधानमस्यार्थस्य ज्ञापकं भवति। केचित्तु नरिमां ज्ञापकसिद्धां पृथक्परिभाषां नेच्छंति। य
त्ताणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यप्रत्यय शब्दस्यैवायमर्थः पठ्यते। तथा हि प्रत्याय्यते भाव्यते विधीयते इति प्रत्ययो न प्रत्ययो ऽप्रत्य

परिभाषावृ० ७

यः। अभाव्यमान इत्यर्थः। अप्रत्ययोऽण् सवर्णान् गृह्णातीति व्यक्रममवतिष्ठते। कथं। उः भाव्यमानोऽण् सवर्णान् गृह्णाति [illegible]
दादेर्दो म इति उकारो विधीयमानोऽपि अमुष्मादित्यादौ स्थानिनि आन्तर्यात् दीर्घो भविष्यति। ज्ञापकं चात्र दीर्घ ऊ च अदिति तप[illegible]
दिद्भाव्यमानः सवर्णान् गृह्णाति। अमुष्मादित्यादौ सिद्धा दीर्घनिवृत्तिः। किं तपरकरणेन तन्न कृतं भाव्यमानोऽण् सवर्णान् गृ-
ह्णातीति ज्ञाप्यते। ३। मदद ऊ दूलो रिति वा तपरकरणस्यार्थस्य ज्ञापकमिति॥३०॥ स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवत्। स्वरविधौ
व्यंजनमविद्यमानवत् स्यात्। तेन नतप्रत्ययादेस्तकारस्याविद्यमानत्वात् प्रत्ययादेरकारस्योदात्तत्वं भवति। राजदृषत्। अत्र
हलंतेऽपि समासस्यांतोदात्तत्वं भवति। ज्ञापकं चात्र। अनुदात्तादेरञ्। बाधनो विबिच्छ्वादिभ्योऽणिति वचनं यदि हि व्यंजनमविद्यमा-
नवन्न स्यात्। तदा नबिच्छ्वादयोऽनुदात्तादय इति न ग्रहणं स्यात्। अ नुदात्तादेरञो धर्मन्नातु विच्छ्वादीनां हलादित्वादिति कृतं। ३।
ज्ञापकं चक्रार्थस्य इदयत् स्वरविषये व्यंजनमविद्यमानवत् ए वं सति उदश्वित्वानिति कृत्स्न तु रूपं मन्बितिमत्र नुदात्तः स्या-
दिति। चोदयिष्यामि समासस्यात्र भाष्येऽत्र तर्हि हलः स्वरप्राप्ते र व्यं जनमविद्यमानवदित्युक्तं कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिरि-
तं वेत। अत्राप्युक्तं कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिरिति चेत्। अत्रा पु कंत्वे रुदात्त इत्यादौ षष्ठीनिर्दिष्टमत्र ग्रहणं निवृत्त इति वाद्या
तराणि वनत्रैव परिहृतानीति॥३१॥ णौ कृतं स्थानिवदिति॥ णौ परतो यद्वृद्ध्यादिकार्यं स्थानिवत् स्यात्। तेन उद्भावयिषतीत्यादौ अभ्या-
सस्यावर्णांतत्वं सिध्यति। ज्ञापकं चात्र। ओः पु यण् ज्यपर इति अभ्यासस्योरिति विशेषणे तेन हि पवर्गे यणि यकारे चावर्णपरे अभ्यासोका-
रस्य इत्वं विधीयते बिभावयिषति रिरावयिषति जिज्ञावयिषतीत्यादौ यदि च णौ कृतं वृद्ध्यादेशलक्षणं कार्यं स्थानिवन्न स्यात्। उ-
तोऽभ्यासोकारस्येत्वं विधीयत। इति तज्ज्ञानात् अस्य ज्ञापकविषयत्वादवर्णपरत्वात् यण् ज्ञासद्दशा अनेकवर्णपराण्वस्थादि वर्ण्येवं
कृति तिना चिक्रीर्षदित्यत्र न स्थानिवद्भावः। नवाश्वशावयिषतीत्यादौ णौ परतो उत्तरिति वकारस्य संप्रसारणेऽन्तमपि [illegible]
स्थानिवद्भवति द्विर्वचने वीत्यत्र भाष्ये ज्ञादेशस्येव णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वप्रतिपादनात् ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति चक्षधिङि गापयिषतीत्यत्र
णिविज्ञागादज्ञो द्विर्वचनेन स्थानिवदिति॥३२॥ यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः। इह चः परस्मिन् पूर्वविधौ इत्यत्र

७

पूर्वेशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादपेक्षया आदेशापेक्षं निमित्तापेक्षं वा पूर्वत्वं तथ्युक्तं तत्र यदाजस्यानुरोधादपेक्षं पूर्वत्वमाश्रीयते तेन दाय-
सूत्रार्थ एव परिभाषारूपेण पठ्यते। आदेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भवति। पूर्वस्मादनादिष्टादचः कृतादेशात् स्वतेन पठ्यते
त्वत्राह तेनोपपदं शाद्रीकारादनादिष्टादचः पूर्व इति पटुशाब्दीकारो भवतीति तस्योपधावृद्धिविधिं प्रति टिलोपः स्थानिवद्भवति। तथा आ-
यन्त्र्या मन्त्र इति वृत्तयोरिणो यण् अस्योरलोपयोरनादिष्टादचः पूर्वत्वात् ऊकारादीनां इत्याद्युपान इति तस्य विधानं प्रति परत्वात् स्वरतो
यण्लोपौ स्थानिवद्भवतः। यत्रादिष्टात् पूर्वस्य विधिः तत्र न स्थानिवद्भावः। वैयाकरणः सौवश्वः। इत्यत्र स्वः पूर्वयोरेचोः संभवए-
वनास्ति च्वास्या पूर्वयोः स्तयोर्विधानादिचो विधाने स्थानिवन्न भवतः। ज्ञापकं चात्र दीर्घ अस्यासस्यासवर्ण इति अ सवर्णग्रहणे
णं रश्मितेनोपवर्णितं यद्येवं तच्चेतीत्यत्र यणादेशे कृते आदिष्ट इव पूर्वस्य वलादेरिटो विधानं प्रत्यङ्गादेशस्य स्थानिवद्भावो
न प्राप्नोति। निवृत्तस्यानुरोधादिहादेशापेक्षामेव पूर्वत्वं विज्ञा न व्यमिति॥३३॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंति। अयमपि षष्ठी
स्थानेयोगत्वस्य वर्द्धिनायः सूत्रार्थः परिभाषारूपेण पठ्यते। त वा हि। तत्र भाष्ये च स्थानेयोगोऽयस्याः सा स्थानेयोगा निपातना
दनुकूप ष्ठ्ये स्थानेयोगाना न्याश्रुतिः षष्ठ्यते स्थानेयोगानन्त यु ज्यते। यतश्चारिता षष्ठ्यां तत् कार्ययोगिनी भवति। निर्दिश्यमा
नस्यादेशा भवंतीत्यर्थः। तद्यथा। पादः पदिति षष्ठ्यंता पाद इति अ दे शेन युज्यते तदंत परिभाषया नयात दं त विधिर्व्यवच्छेदः।
क्रियते तथा ष्यङः संप्रसारणमिति ष्यङ्ः तस्य पूर्वपदस्य इति वाराहीपुत्र इत्यत्र वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। षष्ठी स्थानेयोगेनेति ष्यङः एव
संप्रसारणे भवति। तथा क्रियासु क्रियास्मिति भयासु दूष्यतामादयो न भवति॥ चप निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्य एकानुबंधक-
स्य ग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्य तद्यथा। मदव्ययतयोरिति षष्ठी समास निषेधो निरनुबंधकत्वोपादानेन तव्यतो ग्रहणं भवति। यतो नान्वहत्ये-
कानुबंधकस्य यातो ग्रहणेऽपि तो ग्रहणं न भवति। ज्ञापकं चानयोर्वामदेवात् ड्यड्यौ इति ड्यप्रत्यये डित्त्वकरणं तद्धि वचनकर्तव्यं यस्मा-
त् लोपेन वामदेव्यशब्दस्य सिद्धत्वात् तत्क्रियते यत्तो स्वांतर्दर्ड इत्यनेन न स्वत्वरपदस्यांतोदात्तविधावत्वामदेव्यमित्यत्र निरनुबं-
धके कानुबंधकपरिभाषा बलादनयोर्ययतोर्ग्रहणमासूदिति तन्नेदं चेदनयोः परिभाषयोरस्ति चेज्ज्ञापकं ड्यस्य निरनुबंधक [illegible]

पाप्रत्ययविषये ज्ञापितत्वात् वर्षाग्रहणेन दृद्दर्शेनद्व्याङ्का। यदि हि स्यात् नूपुर इति न स्ती संज्ञा निरनुबंधयोरेव स्यात्। लक्षणेः [illegible] तिसु
परिभाषावृ॰ सानुबंधकयोः कुमारी इत्येवंरूपत्वयोरिति॥२६॥ तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्य। सोनुबंधो यस्य तद्ग्रहणे न तद्रूपस्य [illegible] वी
८ नगृह्यते नेनत्वडीतिचकारानुबंधे द्विर्वचने क्रियमाणे न छन्दे अव्ययादित्यत्रापि न प्रवर्तते। अनुबंधोच्चारणसामर्थ्यान्न्यायसिद्धा चेयं
दचस एवानुबंधो यस्येति। अवधारणार्थस्य वङ्क्वीदृशे आश्रयणात्। वसोः संप्रसारणमिति सूत्रे न्यासे वसुग्रहणेन क्वसुनिरासः। आ
गोकिनः। शत्रादेशवसोः मकारोच्चारणसामर्थ्यात्। सामान्यग्रहणं प्रतिपादितं॥ उपसङ्क्रान्तो विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव। पुनः प्रसं
गविज्ञानात्सिद्धं वचनद्वयं इदं विप्रतिषेधसूत्रे व्यक्तिजातिपक्षयोः फलभूतपरिभाषारूपेण पठ्यते। तथाहि व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्ष
णस्य व्यापारात् पर्यायेण द्वावपि विधी प्राप्नोतयोरपि तत्र विप्रति षेधे परं कार्यमिति अनेन नियमः क्रियते परमेव न पूर्वमिति। ता
ददमुच्यते सकृद्गतो विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव तिनात्र १ तेऽडुपेंगले इत्यत्र ईट् द्विवचन इत्यनेन परत्वाद्बाधित इको
विप्रिसक्त्वावितिनुमुत्तुत्तनं प्रवर्त्तते स्मादित्यादौ चूतात्तदःस्व २ ते वद्वा विधिसाम्यो न भवति। जातौ तु पदार्थे सकृदेव लक्षण
प्रवर्त्तते विषयांतरे चोभयं चरितार्थमिति विप्रतिषेधविषये ऽ ३ हृतिरेवोभयोः प्राप्ता तत्र परं कार्यमित्यस्य परविधौ व्यापारा
त्पूर्वनिवृत्तौ व्यापार इति सति संभवे पूर्वमपि भवति तदिदमुच्य ते। पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति। तेन सिद्धे लोटि दोसिद्धकौ
ति। अज्ञाना द्वर्थविवक्षायां अकचुधिसोद्वयोः प्राप्तयोः परत्वाद् हिसाविकृते पुनरकच् भवति [illegible] उरित्यत्र परत्वात्संप्रसार
णे कृते द्विर्वचनं भवति। यत्र च पूर्वप्रवर्त्तमानपरविधिज्ञानं न बाधते तत्रैतद्भवति। पुनः प्रसंगादिज्ञानादिति। यत्र च परविधिरङ्गकात
त्परविधिनसामर्थ्यान्नेतत्प्रवर्त्तते इत्याङ्क॥३७॥ असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। अंतरंगे कार्ये कर्त्तव्ये बहिरंगमसिद्धं स्यात्। तेन पचावेदं नि
त्यादौ बहिरंगस्य गुणस्यासिद्धत्वात् ओटपतेएनभवति। [illegible] बहिः [illegible] सिध्द्यप्रत्ययांतस्य ऊठादेशविधानेन
त्रद्य च्यात [illegible] संप्रसारणमेव वकारस्य विधीयमानं ततः परे [illegible] ततोपि [illegible] प्रत्यय [illegible] नद्र कारस्य गुणः [illegible] क्ता ८
रः तेता वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं प्रष्ठौहः इत्यादि अनकारांते च पपटेवादेः [illegible] प्रत्ययो न [illegible] तदा किमूठ्वचने यदा स्यैतदसिद्धं

बहिरंगमंतरंग इति त्वौधातुप्रत्यये विधीयमानत्वादंतरंगे गुणे कर्त्तव्ये सर्वसंज्ञानिमित्तप्रत्ययाश्रितं बहिरंगं संप्रसारणं नास्तीति कस्या
स्यानि गुणः स्यात्। इति कृतमूठ्वचनं परिभाषास्तित्वे ज्ञापकमिति। अनित्यत्वे चास्या न लोपः सुप्स्वरेति [illegible] विधौ न लोपस्यासिद्धवचनेन
ज्ञापितं। यदि दोयं नित्या स्यात् तदनयैव [illegible] स्यादित्यत्रान्तरंगे वृद्धि बहिरंगस्य न लोपस्यासिद्धत्वादेव सिद्धमिति। अनित्यत्वे चास्याश्च
मृडत्येकादेशस्य बहिरंगस्यांतरंगतन्त्वमव्ये ऽसिद्धत्वं न भवति। अनित्या चेयं परिभाषा यदयं धातो स्तन्निमित्तस्यैवेति निमित्तग्रहणं क
रोति। तद्ज्ञापयत्याचार्यः। न हि क्रियोयमानिरित्यत्र तन्निमित्तस्य वांतादेशो मा भूदित्येवमर्थं क्रियते तन्नैवमर्थं [illegible] तदान कर्त्तव्य
मित्यनयैव परिभाषया तन्न भविष्यति। बाह्यप्रत्ययमाश्रित्य वृद्धेः प्रवर्त्तमानत्वाद् बहिरंगत्वं अतस्तन्निमित्तग्रहणं भवतीत्वे ज्ञापक
मेव॥३८॥ नाज्ञानंतर्ये बहिरंगप्रक्लृप्तिः पूर्वापवादोयं॥ अचो रानंतर्यं यत्र कार्यं अंतरंग बहिरंगं वा क्रियते तत्र बहिरंगक
नानास्ति। तेन अक्रप्रियेत्यादौ [illegible] वर्त्तव्य कवोव हि रंगलक्षणत्वे अंतरंगो यणादेशः प्रवर्तत एव ज्ञापकं चात्र
षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्ववचनं यदि स्याज्ञानं त यें पि बहिरंगासिद्धत्वं स्यात्। कोस्य यो सिस्यादौ सस्य षत्वे अंतरंगे
पदद्वयाश्रयस्यैङः पदांतादतीत्येकादेशस्यासिद्धं बहिरं ग मंतरंगत्वेदासिद्धत्वादसिद्धवचनं इदमनर्थकं स्यात्। पदां
तपदाद्ययोरेकादेशोऽसिद्धो भवति। कथं पदांतादित्यतः पदांतादित्य नुवर्त्तते इको यण्चीत्यतो चीति। एकः पूर्वपरयोरिति। तेनायमर्थः
पर्यवस्यति पदांतादचि परे पूर्वपरयोरेकादेशोऽसिद्धो भवति पदांतपदाद्ययोरेकादेशोसिद्धो भवति। [illegible] यदेतद्वचनेन स्वीक्रियते किं
त्व संप्रसारणाच्चेत्युत्प्रतिषेधा वक्तव्यः इत्यनेन साध्यते। यद्वा कथं इसः शौ इत्यत्र दीर्घोच्चारणस्य परार्थता यावता तत्र प्रयोऽङ्गत्व
मतासर्वे [illegible] इति। इत्यत्र कृविकत्वायघास्यात्। अन्यथा सिद्धत्वात्। [illegible] लक्षणानित्यस्त्र कृस्यात्। तस्मात्स्त्रस्थाने प्रयोऽङ्गत्वे
पलसात्। अथ पूर्वार्थता अत्रोच्यते। तथाहि वक्ष्यमिति। तस्यायमर्थः। संप्रसारणे डोइकार इति [illegible] एकादेशस्यासिद्धत्वप्रतिषे
धो वक्तव्यः। इति इकारो ऽत्र प्रश्लिष्टो द्रष्टव्यः। यस्तु न्यासकृता वक्ष्या व्याख्यातः। संप्रसारणे डोइटद्वा [illegible] लक्षणत्वया [illegible]
यमिति मुख्यं॥३९॥ अंतरंगबहिरंगयोरंतरंगं बलवदिति॥ विप्रतिषेधसूत्रे इयं परिभाषा साप्यकारेण पठिता [illegible]

परिभाषावृ॰
१०

वेऽक्रमाणि इत्यादौ विभज्यान्वाख्याने बहिर्बहिरङ्गाया ङीबजवादन्तरङ्गौ यणौकादेशौ यथा स्यातामिति यत्र यत्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्यु
गपत्प्राप्तिस्तत्रैयमुपतिष्ठते यत्र तु प्रवृत्तं बहिरङ्गं तत्रान्तरङ्गस्य प्रवृत्तिस्तत्रासिद्धं बहिरङ्गमिति प्रवर्तते। यत्र च संहिताप्रकरणोपद
त्र कोऽसिद्धवचनात्। ज्ञापकादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषा निषिध्यते। तत्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति द्वितीयपरिभाषाप्र
वर्त्तत एव तेन वृक्ष इदं वृक्षेदम्। अपच इदमिति ङि ङसः शीलङ् आद्गुणात्परमपि सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गं चान्न भवति। पुन
रुत्पन्नानां साधुत्वे तयोरन्तरङ्गबलीयस्त्वस्यासिद्धत्वान्नङ्कं साधाप्यपालोकतः सिद्धा॥४१॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्त
दादेस्तदन्तस्य। प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मादसौ विहितस्तदादेरेव सा गस्य तत्प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवति। प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्यय
समाससन्धितविधिस्वराः। सनाद्यन्ता धातवः। यस्मात्सनो विधिस्तदा   देस्तदन्तस्य धातुसंज्ञा चिकीर्षकः। न संघातस्य विभक्ति कीर्षकं
ति कृत्तद्धितान्तप्रातिपदिकं चेयस्मात्प्रो विहितौ तदादेस्तस्यैव संज्ञा   न   संघातस्य विभक्तकारकौ विभो गार्ग्यः। इति सुपः। आत्मनः प्रच्छ
प्रत्ययो यतः सुपूतदादेरेव प्रत्ययैरिति न संघातस्य मदीतस्य   त्रे   पि   च्यतीति सुप्सुपेति समासः। यतः सुपूतदादेरेव न संघातस्य
हस्य राज्ञः पुरुष इति यत्रिञ्जो श्च इति फक्फिञौ विहितौ तदा   दे   रेव न संघातात्। विभो गार्ग्यायणः विभो दाक्षायणः। इति न्त्रि
द्धिनित्यमित्यायुदात्तत्वं यतो ञ्नितौ तदादेरेव न संघातात्। विभो गा   र्ग्यो विभस्य कृतिरिति मध्यायमध्यय स्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्र
त्ययइति योगविभागेन साधितः। प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणं न तदन्तप्रत्ययान्तः संघातइति॥४२॥ स्त्रीप्रत्यये चानुप
सर्जनेन पूर्वस्यापवादः॥ योऽयं प्रत्ययग्रहणपरिभाषा सा स्त्रीप्रत्यये अनुपसर्जनेन ग्राहिका न भवति। ततः स्त्र्यधिकारे विहिते प्रत्यये
संघातो ग्राह्यः। नद्यः। यतः स्त्रीप्रत्ययस्तदादेरेवेति वाक्यार्थः। तेन स्त्रीभ्यो ढगिति यतो णान्ता कारन्ताष्टाद्धीपूर्वतदादृढक्प्रत्ययः। किंच
समुदायादेव ढक्सकारत्राष्टात्कौम्भकारेयः नागरकारेयः। अन्यथा द्यत्राव यवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम्। तथा ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र ष्यङिति
स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणात्तन प्रत्ययग्रहणपरिभाषानिषेधात् ष्यङ्मात्रस्य संप्रसारणं भवति। परमकारीषगन्धीपुत्रः। अनुपस
र्जनइति वचनात्। उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ते प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव प्रवर्तते। अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः। अतिकारीषगन्ध्यपतिरिति ह्रस्वा १०

दिसूत्रे दीर्घग्रहणात् तु क्वचिदुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तेऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते तेनातिदीर्घिप्रलीइत्यत्र हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिलोपः सिध्यति।
परिभाषाचेयं ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र साक्षात्कारोपगमादेव प्रमाणमिति॥४३॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि। इयमपि प्रत्ययग्रहणप
रिभाषाया अपवादः। यत्र कृता ग्रहणं तत्र गतिपूर्वकारकपूर्वमपि कृदन्तं गृह्यते न तु यतः कृत्प्रत्ययस्तदादेरेव तद्यथा क्षेप इति को
तेन समासः सगतिना सकारकेण च भवति। प्रदाकविशीर्णः अवतप्तेनकुलस्थितं। तथा ऋणित्युणइति ऋणं तादग्र सगतेरपि भ
वति भौराविणामिति सगतेरेव। आगमादि वृद्धिः। ज्ञापकं चास्याभितिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणं। तेन हि कृदन्तेन क्ते तेन उत्तरपद पूर्वपदस्या
नन्तरस्य गतिस्वरो विधीयते। प्रकृतमवधृतमिति ना व्यवहितस्य अभ्युद्धृतमिति न त्रयदायं नाभविष्यत्तदा प्रत्ययग्रहणपरिभा
षयैव प्रहृतमिति तेन व्यवहितग्राह्य संघातकृते प्राप्तिरेव नास्त्य   ति। कृद्ग्रहणपरिभाषयैव किमिति नलिवेत्याद्यपनीत कृतमस्यार्थ
स्य ज्ञापकमिति लक्ष्यं प्रत्याचक्षिदिये नाश्रयात तेन प्रज्ञासुकृ   रः   कटः इत्यत्र भवति रित्पन व्ययस्येति कस्याकृद्धिप्रदङन्तस्मा
तिमुमन्भवति। तथा मूलाक नोपदेशामित्यत्र तृतीया प्रभृती   न्य   त   रस्यामिति समासात्तावयवक्षेमकारसमुदायस्य कृदन्तस्य
प्रातिपदिकसंज्ञा न भवति। यदि हि स्यात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति प्रातिप   द   कावयव विभक्तेस्तृतीयाया लुक्स्यात्॥४४॥ गतिकारकोपप
दानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः। प्रागेव तिबक्तव्यं। सु   सुपेत्यधिकारे अपि कुगतिप्रादयः। कर्तृकरणे कृता बहुलमुप
पदमतिङिति। यद्धृतुपपदानां कारकोपपदानां च नित्यसमासवचनं। कुगतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः समासवचनं तत्सु
बुत्पत्तेः प्रागेव वेदितव्यं। तेन प्रशाद्वस्य गतिस्थशाश्चेन कप्रत्ययान्तेनासुबन्तेनैव समासो भवति। प्रष्ठीति चर्मक्रीत्वा शब्दयो अकारकार्यो।
कर्तृकरणे कृता बहुलमिति क्तान्तेनासुबन्तेनैव समासः। चर्मक्रीतेति। अस्त्र लिमीति कृत्शब्दस्य च क प्रत्ययान्तेन चर्मशब्द
स्य चाणप्रत्ययान्तेन कारशब्देनासुबन्तेनैव समासः। कच्छपी चर्मकारीति असुबन्तेन च समासस्य प्रयोजनं। अकारान्ते सति
समासप्रातिपदिकस्यात इत्यधिकारात् प्रयोगेडीप्भवति। चर्मक्रीतीति। क्रीतात्करणपूर्वादिति। अस्त्र लिभीतिकादल्पा
ख्यायामिति ङीप् कच्छपीति जातेरिति चर्मकारीति च टिड्ढाणञिति ङीप्भवति। यदि तु न तत्र सुबन्तेन समासः स्यात्॥ तेनो न

परिभाषाव
१७

ऽयं बानु॥ आप्रभवति। ततः सुपतत: समासइति अश्वाकारांतेसमासः प्रातिपदिकंसंज्ञा तमिति अतइत्यधिकारवदितर्दृ... तेनस्यात् एवं मा
गाच्चपतिबाहुनाणीतिमाषराशेस्याबहुजनमासीदस्त्व इतिणिलंतेनवापिनृशशेनअसुबंतेनैवसमासः। ततः प्रातिपदिकस्यैवातोनकार
इति प्रातिपदिकस्यैत्यादिनाणत्वंसिध्यति। तस्यासिद्धत्वात्कृतेस्योङीबितिमाषवापिणी॥ ब्रीहिवापिणीतिइतदपवद्यपिप्रकृसु
बुत्पत्तेरितिसमानेनोक्तत्वधापिणातिकारकोपपदानामेवकृद्भिःसुबंतैरितिबोध्यं। यदावचर्मक्रीतीचर्मकारीतिसुबंतवाल्वर्थैत्व
दस्यनलोपः वैयाकरणइतिपद्दवादेरागमः निघ्नातमित्विपंचक्रीतोकरणपूर्वादिति अत्रचमनसाक्रीतीतिनाव्यपदाकृतेनस
चमनसःसंज्ञायामितिवाअलुक्समासपूर्वपदस्यतृतीयाआश्रीयते। अर्थवत्सूत्रेचअक्स्तितिसुबंतानामसुबंतेनैवसमासे
। गतिकारकोपपदानांकृद्भिरितिसत्रदर्शित्वंज्ञापिताचेयंपरि रभाषा... कारेणउपपदमतिङितिस्यनेनसुप्रत्ययिकारात् वि
डेतनसमासस्यसंभवोनास्तितत्किमतिङ्ग्रहणेन। ज्ञापनार्थंच ने तयाप्योगयोः सुपसुपातसंबंधत्वातेनगतिकारकोपपदा
नांकृद्भिःसहसमासवचनंप्राक्सुबुत्पत्तेरित्युपपन्नंभवति। ... पकवाक्यासुप्सुपातिनसंबध्यते इतियदुक्तंतस्मिन्नतिङ्
नसंबध्यते इतिबोध्यंपूर्वपदस्यसुबंतस्यैवविधमाणत्वात् ज्ञापक म पलंदनेकोतिकंतथाकात्यायनेनातिग्रहणस्यप्रयोजनमेव
दर्शितं अतिङितिक्रियानिषेधफलकेणक्रियापपदस्यमात्रतुक रकस्यगतिःकारकस्यवक्ष्यादिति अमुनाएवुलाक्रियायांक्रि
यार्थायामितिण्वुल्लृकन्निति षष्ठीसमासेचात्रोपपदस्यपूर्वनिपातवदाकारकइत्यनिष्टस्यात्। ण्वुलृचावितिण्वुलंतस्यत्रसवदष्ठ
षष्ठीसमासःकारकगतिःकारकवृध्यैतितस्मात्सुयोगोदाख्यायामित्यत्रकात्यायनोपप्रसुपोपपरिषादइति अस्याश्चपरिभाषायाः सि
ङिचोदाहृतवतीत्यत्रस्वरसूत्रेन्यायकारेणाधीतरमपिव्याख्यातं। यथागतिकारकोपपदानांकृदंतेनैवसमासःप्रभवतितरांमित्य
तरवंतस्यसमासोसावइति॥५५॥ उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्गरीयसी। तेननमस्करोतिदेवानितिनमःस्वस्तीत्यादिनानमो
योगचतुर्थीबाधित्वाद्वितीयाभवतिकारकविभक्तिःचतुर्थीतुनमोस्तुदेवेभ्यइतिकारकान्यत्रचरितार्था। एवंदापितःकामि।
अभिद्वितीयांबाधित्वादांशष्टयोगकारकविभक्तिप्रथमाभवति। कारकविभक्तिरितिओतरांचोत्तमांचकर्मंदलुरिति॥ १७

डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्य संग्रहः
MEMORIAL

तरायुक्तस्यकर्मप्रवचनीयः प्रथमैवभवति। न्यायमूलाचेयंपरिभाषा। अन्यथाह्युपपदविभक्तीनांसर्वासांषष्ठ्यपवादत्वात्संबंधःप्रवृत्ति
निमित्तंकारकसंबंधस्यकारककृतस्यविवक्षाकालेसंबंधएवनास्ति। कृतस्तद्योनिविभक्त्यइति। पूर्वजत्वेउपपदविभक्तीनांब
हिरंगाश्चोपपदविभक्त्योपिद्विपदाश्रयणात्॥५६॥ सहचरितासहचरितयोःसहचरितस्यैवग्रहणं। तेनपंचम्याङ्परिभिरित्यत्र
परिसाहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्यैवग्रहणमित्युपपन्नंभवति। लौकिकएवन्यायः। लोकेद्विगोर्द्वितीयेनइत्युक्तेगौरेवद्वितीयोपादीय
तेसाहचर्यात्नाश्वादिः। अनित्याचेयंपरिभाषा। शास्त्रेतदनित्यत्वमस्याः छिद्भित्रचत्तरेतिकृत्वोर्थइत्यत्रचत्वरोविशेषणेनक
त्वोर्थग्रहणेनज्ञापितं। यदिहीयंनित्यास्यात्त्वहित्रिशब्दयोःसुजन्तत्वात्तयोःसाहचर्यात्एवकृत्वोर्थवृत्तेरित्येवचतुरोपिविशेषणात्सा
दितिकिंकृत्वोर्थग्रहणेन। अनित्यत्वेचास्यादीधीवेवीटामित्यत्र दीधीवेव्योःसाहचर्यात्टित्किट्कटीगतावितिटोधातोर्ग्रह
णंनभवतिअपित्वागमस्येति॥५७॥ सर्वोद्वंद्वोविभाषयैकवद्भ व ति॥ इदंसमाहारात्मकोसमाहारात्मकविषयोद्वंद्वःसर्वो
विभाषयैकवद्भवति। तत्रसमाहारेप्राप्तेमेकवचनंविकल्प्य ते इतरेतरेचाप्राप्तेपक्षेविधीयते इतिवार्त्तवशालंकायनं
+एवाय वार्त्तवशालंकायनादिष्टुदाहरणंन्यायसिद्धमेव। नत्वादिह त रे तरयोगेनावयवावगमात्द्विवचनबहुवचनेसिद्धेस
माहारेसंहृतिप्राधान्यादेकवचनमेवबहुत्वकरणंतयोरिव व्यवस्थार्थंदधिपयआदीनामितरेतरएवप्राप्तगवादीनांसमा
हारएवबहूक्तमृगादीनांमुभयंभवति। इदानीमपरिगणितावार्त्तवशालंकायनादयस्तत्रापिद्वंद्वोयथाविधानात्सुगमः इ
तइत्त्वत्वक्तमृगत्वास्थादीनांवार्त्तवशालंकायनादिवत्सर्वोद्वंद्वोविभाषयैकवद्भवति। इत्येवविकल्पसिद्धेजलसनिर्मध्य
रूपंपन्नमित्यादिसजातीयेएवामीषांद्वंद्वएकवद्यथास्यात्। नविजातीयैरितिव्यतिरेकनिरासार्थंविभाषयैकवद्विधानंतेनप
श्वादीनांविजातीयद्वंद्वःएकवद्भवति। इतरेतरएवासौद्वंद्वोभवति। यथासद्भिः॥ नरवानरदृष्टसामितिज्ञापकंतस्याःतिष्यपु
नर्वस्वोरित्यत्रबहुवचनग्रहणंतेनद्विबहुवचनप्रसंगेद्विवचनंविधीयतेतदितितिष्यपुनर्वसूइतितत्रोक्तंतिष्यपरूपःपु
नर्वसूइतिबहुवचनंद्वंद्वस्यैकवचनप्रसंगोनास्त्येवेतिबहुवचनप्रसंगएवतद्द्विवचनंविधीयतेतिकिंबहुवचनसो

डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्य संग्रहः
MEMORIAL

परिभाषावृ॰
११
+ता

त्यनेनैव तत्कृतं ज्ञापयति। सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवदिति॥४८॥ नसयतस्त्वाश्रयेनांतादिवत्॥ इहैकः पूर्वपरयोरित्यतः पूर्वग्रहणेनुवर्त
मानेनांतादिवच्चेत्यनेन एकादेशः पूर्वकार्यं प्रत्यंतवत् परं प्रत्यथादिवत् क्रियते यथा शक्येत विधिः कर्तुं तत्कथं विरोधेन शक्यते विधि
संपादयितुं यत्र पूर्वमेवाश्रीयते तत्र पूर्वस्यांतवद्भवति। यथा च वाद्रुकुवत्सोरेङः पूर्वोत्तरयोरेकादेशः परस्यादिवद्भवति। यत्र
च परमेवाश्रीयते तत्र परस्यादिवद्भवति। यथा इन्द्रेहि वचनं प्रगृह्यमिति। अग्नी इती द्विवचनयोरेकादेशः परस्यादिवद्भवति य
त्र तु नैरकादेशो नोभयमाश्रीयते पूर्वमपि तत्रोभयतस्त्वाश्रयेणोभयोराश्रयणे नांतादिवदिति वाक्यार्थः। तद्यथा प्रोद्यतः इत्यत्र
उपसर्गादृत्यृति इति ऋस्य विधौ अत्रोद्यकादेशमुभयमाश्रयति तत्र पूर्वाश्रयेण शब्दस्योपसर्गव्यपदेशः पराश्रयेण च कृदिति व्य
पदेश इत्युभयमेकादेशमुभयतस्त्वाश्रयेणांतादिवद्भवतीति न समुद्यत इति ऋस्योभवति प्रोद्यते इति न भवति। लोकसिद्ध
एवायमर्थः। यथा द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति विरोधार्थ्यो द्व योरपि कार्यं न प्रवर्त्तत इति॥४९॥ वर्णाश्रये प्रत्ययलोप
लक्षणप्रतिषेधः। वर्णाश्रयो विधिः प्रत्ययलोपलक्षणं न भव ति। तद्यथा गवे हितं गोहितं रायः कुलं रैकुलं इति सुब्लुकि
प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययस्य ग्रहणं न भवतीति वर्णाश्रयावायावादे शौ न भवतः। तथा आश्वत्थरामिरित्यत्र संज्ञायां श्रवणस्थेत्वासा
मित्यणो लुकि लवणाय वा गुरित्यत्र लवणाल्लुकि च प्रत्ययलोपल क्षणेनाणंतादिति टिड्ढाणञिति ङीप् न प्राप्नोति। स च टिड्ढादि लि
ङ्गभूते रेकारविशेषणा ह्रस्वलक्षण इति न भवति। अयं चार्थः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यत्र द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन साधितः तथा
हि तत्रोक्तं तल्लक्षणमिति वाच्ये प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययस्वरूपाश्रितयेव प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् यथा सुप्तिङंतं पदं इति अचीत्या
द्वर्णाश्रितं मा भूदिति॥ ज्ञापकं चात्रार्थे श्रवणाकार्त्तिकी चैत्री स्य इति श्रवणा शब्दइति प्रायिकं चैतत् तेन क्वचिद्वर्णाश्रयेपि प्रत्यय
लोपलक्षणं भवति तथा तृणढि इत्यत्र तृहे ण्यत्यये अट्कृद्धलि तृणह इमिति इमागमः ग्रासइदुङ् हलो इत्यत्र न्यासकृत्॥५०॥
विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् विकरणाभ्यः पूर्वस्मादात्मनेपदपरस्मैपदनियमस्तावृत्स्ववर्त्ततेन तो विकरणानीत्यर्थः। तेनैव क्षिप
ते एधितास एधिष्ट करिष्यतीत्यादि सिध्यति। अन्यथा परत्वात्स्वाद्यविकरणेभ्यः स्यादिभ्यः कृते भावत्वधानादनुदात्तङित

आत्मनेपदं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं इति व्यवस्थानस्यात् सामान्येनैव तिबादयः स्युः। नियमस्य तु विकरणेभ्यः अभिकरणेभ्यः आस्ते
शेते लिनस्त्वीत्यादो चरितार्थत्वं अयं चार्थोनुद्यः स्यमनोरित्यात्मनेपदविकल्पेन ज्ञाप्यते। अन्यथा वृत्तुवर्त्तनेस्येवमादीनामनुदा
त्तेतां विकरणेन स्तेन व्यवधानात्। अनुदात्तङितः इति आत्मनेपदनियमो नास्तीति सामान्यविहितेभ्यस्तिबादिभ्यः कृतेभ्यः सिद्ध
मुभयं वर्त्स्यति वर्त्तिष्यत इति किमनेन विकल्पेन न कृतमुक्तार्थस्य ज्ञापकं इति प्रायिकं चैतदिति क्वचित्कश्चिरनादेशस्य ग्रहणे
अस्योदितास्य वत्तीत्यव सिद्धमिति समो गम्यृच्छीत्यादि सूत्रे वृत्तिः नहि विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति विकरणविधीयमाने क
च्छीदेशः प्रागात्मनेपदात्स भवति॥५१॥ अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधते। समासे द्विपदाश्रयश्चासमासाश्रयश्च बहिरंगो
लुग्बंतरंगान् बाधते। प्रयोजनं द्वित्वदीर्घत्वइत्वकुत्वः प्रा धाग्येत्यत्र दधातेर्हिरिति द्वित्वं न भवति। प्रदाय अत्र उपसर्गात्
इति तत्वं न भवति। प्रखन्य प्रकृत्य खनसनेखनामित्यात्वं न भव ति प्रस्थाय द्यतिस्यतीत्यादिना इत्वं न भवति। प्रधाय घुमास्था
गोतीत्वं न भवति प्रक्रम्य क्रम श्च क्त्वि इति न दीर्घः। आपृच्छ्य च्छ् शः छिति शकारो न भवति। प्रदीव्येत्यत्र कुत्वं न भवति छ्वोरित्य
त्रवलादेरितीट् न भवति। ज्ञापकं चात्र। अदोज्ग्धिर्ल्यप्ति किती ति ल्यब्ग्रहणं अन्यथा प्रजग्ध्येत्यत्रांतरंगत्वात्क्त्वा स्थायां न
कारादौ किती त्वचक्ज्ञात्कासिद्ध्यपि कृतेनैव स्यात्॥५२॥ धातोः स्वरूपग्रहणेन तत्प्रत्यय एव कार्यविज्ञानं॥ अनेन सूत्रे द्वित्वशो कि
त्यमकितीति धात्वधिकाराय प्रत्यये भवति। स्त्र्यष्टा इत्थ इति इट् न भवति सुहृत्स्या सुहृत्सि किं बंतानां धातुत्वेपि स्याभिसोः प्रातिप
दिकप्रत्ययत्वात्। एवं मस्जिनशोरितिनुम् न भवति। उदकमयस्य प्राणनस्यां इत्यादिह नम्ये चिप्तो रितिलत्वं इट् न भवति तावीघ
इति स्वि विप्रायतिलत्वं इट् न भवति। देवगिरोदवगिर इति तङ् क्रं प्रयोजनं सृजिमस्जिन शिद्न गिरंतयोः इह च स्वस्वरूपग्रहणं
इति वचनात् प्रसृज स्यो प्रसृज्यिरित्यत्रानुदात्तस्य चर्ड पधस्य चेत्यम् प्राप्तिर्दोषमुत्पाद्य सृजदृशेर्झल्यमकितीत्यत्र भाष्ये परिभाषांतर माश्रित्यै
यंचार्थोत्र सूत्राहृत्येति निपातनात्सिद्धः। कथं स्त्रोणाहृत्येति निपातनमनर्थकं इति स्त्रोणघ्नो भावः इति क्रुदंतात्स्यात्तद्धितः तदाहृत
स्रोचिमलोरित्यनेनैव टिलोपं बाधित्वा सकारः सिद्धः स्यात्। किं निपातनेन न लोहृतेरिति कृत्वं निषेधार्थमिदं निपातनं ज्ञापकमिति न

वाच्यं। कृत्वनिषेधस्यानकादेत्यत्रनेतियोगबाधेनसाधितत्वादितिसाप्येडद्वतिर्योनियःसुवौसुवइत्यत्रसुवःक्रियइतिनिर्देशात्ज्ञाप
कादधीङुत्पत्येपिसुपिइयङुवङाविति॥५१॥सर्वविधयःछंदसिविकल्प्यंते। आमूदक्षिणायामितिसप्तम्याविकल्पितत्वात्तदर्वशे
षषष्ठीतिदक्षिणस्याः तस्तंतीतिबहुवचनस्यविकल्पितत्वादेकवचनमुत्सर्गः। तेनयूपायतक्षतिमधुनक्षतिस्त्रीवेनुमोविकल्पितत्वा
त्तुमधोस्तृम्नाद्वासद्वेतिबोद्धव्यं। अयंचार्थः षष्ठीयुक्तःछंदसिवेतियोगविभागेनसाधितः व्यत्ययोबहुलमितिव्यत्ययेनापित
उदाहरणमितिसिद्धति॥५४॥असेदकाइद्गशास्त्रगुणावुदात्तादयोगुणाश्चारणाशब्दंनसेदयंतीत्यर्थः। लोकद्विगुणासेदकाद
यंते। यथोदकंददंशातंतुघ्नमितिगुणास्तादास्तिद्यात्तत्र्यसेदकाश्चयथादेवदत्तामुंग्धपिंडश्चपिशिख्यपिस्त्वामास्यांनज्ञद्यतिन
थाबालोयुवावृद्धइतिएवंशास्त्रेपिद्विजसयग्रहणेषात्तेनियमे यमसेदकागुणास्युरितितेनवद्विशदेशित्यत्रोदात्तादिसेदस्मिला
नामप्यादेवासामान्येनग्रहणंसिध्यति। अयंचार्थोलुङ्लृङ्लङ् स्व नुदात्तइत्युदात्तवचनेनज्ञाप्यतेयदिसेदकागुणाःस्युःतदाहर
ग्रगुणएवोऽकारउच्चारितःस्यात्किमुदात्तवचनेनतिायद्येव म से दकागुणानुदात्तादेरस्तुच्यमानउदात्तादेरपिप्राप्नोतिनैतद
स्ति। आश्रीयमाणोद्विगुणोसेदकोभवति। यथाद्यागमाजसेते सु कोश्चक्तःकस्तोवाआतस्यातश्चेतमाजसेनेत्युक्तेश्चेतएवाल
स्यात॥५५॥स्वार्थिकाःप्रकृतितोलिंगवचनान्यतिवर्त्तंतेपि।स्वा र्थिकाकल्पबादयःप्रकृतलिंगंवचनंचातिक्रामंति। तेनगुडकं
ल्पाद्राक्षेति। तिजकल्पाप्रसन्नाइतिलिंगव्यतिक्रमः। पचतोरूपंपचतिरूपंइतिवचनातिक्रमः। लिंगंचत्रतिङंतस्यक्रियाप्रधानत्वादस
त्ववाचित्वात्सामान्येननपुंसकत्वयुक्तमेव अपिशब्दाल्लिंगवचनान्यनुवर्त्ततेपीतिस्वार्थिकाः। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः। प्रशस्तोवैया
करणोवैयाकरणरूपाइतिज्ञापकंचात्र॥स्वार्थिकानोलिंगवचनानामतिक्रमणे॥ णचःस्त्रियामञ्इत्यत्रस्त्रियामितिपदंतत्रह्यु
क्तं। कर्मव्यतिहारेणचःस्त्रियामितिणचःस्वार्थिकस्यप्रकृतेनलिंगेनस्त्रियांभविष्यतिकिंस्त्रियामित्यनेनतत्कृतंस्वार्थिकाःप्रकृतिा
तंलिंगमतिवर्त्तंतेपीत्यस्यार्थस्यज्ञापकमेवभविष्यति॥५६॥भवतिक्रियाविशेषणानांकर्मत्वंनपुंसकताचातद्यथामृदुपचतिशो
भनंपचतीतिक्रियोक्तएवार्थः। क्रियाहिसाध्यत्वात्कर्मेतितद्विशेषणमपिक्रियायाश्चासत्वभूतत्वात्तद्विशेषणंसामान्यलिंगेन

नपुंसकेनैवनिर्दिश्यतेयुज्यते। ननुक्रियायुक्तत्वस्यकर्मत्वंसिद्धंसाध्यस्वभावाचक्रियेतिकथंकर्मस्यात्। एवंतर्हितत्स्वरूपनुपूर्वमीपलो
मकृत्लमितिक्रियाविशेषणंकर्मद्वितीयांनानुविधानमेवंज्ञापयति। साध्यस्वभावापिक्रियाप्रार्थनाध्यवसानादिक्रियाप्रधानत्वेना
श्रीयतइति॥५७॥अव्यक्तेगुणसंदेहेनपुंसकलिंगंप्रयोक्तव्यं। अव्यक्तेपुंस्त्र्यादिधर्मेनपुंसकंप्रयोक्तव्यं। यथाकिंतस्याः
गर्भेजातमितिइदमपियुक्तमेवनपुंसकलिंगसर्वनामत्वात्॥५८॥संदेहेबहुवचनंप्रयोक्तव्यं। यथाकतिभवतःपुत्राःयु
क्तमेवेदंभवतिन्यायेनबहुवचननिर्देशसर्वस्वनानामनुग्रहणात्इति॥५९॥व्यवस्थितविभाषयापिकार्याणिक्रियंते। जा
तिपक्षाश्रयणस्यायमर्थः। जातिःपदार्थःसकृद्वलक्ष्येलक्षणंप्रवर्त्तते। भावाभावौचविकल्पः। तत्रलक्ष्यजातिममीक्ष्यकत्र
लक्ष्येभावःक्वचिन्नसर्वप्रकारोभवतिजातेरेकत्वात्एताव तेवविकल्पस्यचरितार्थत्वाद्विशिष्टविषयेव्यवस्थिताविभाषा
विकल्पाव्यवस्थितविभाषेत्युच्यतेतेनाभिक्षितेपतिलत्वेष्वा णं गश्चविधीयतेएवगलःविषयेत्रनविधीयतेगरइतिजातिव्या
क्तपक्षोवाचार्येणयथेष्टमाश्रितावेवतत्रजातिपक्षाश्र य णे जात्याख्यायामेकस्मिन्इतिसूत्रंलिंगव्यक्तिपक्षाश्रयणे
चसरूपाणामेकशेषइति॥६०॥उभयनिर्देशेपंचमीनिर्देशो र बलीयान्।यत्रसप्तम्यर्थनिर्देशस्तेत्रपूर्वस्यकार्यंभवतिय
थेकोयणचिदध्यत्रतात्पंचम्यर्थनिर्देशात्परस्यकार्यंयथातिङः तिङःइतितिङंतात्परस्यातिङंतस्यनिघातः। यत्रेदानीमुभया
नार्दिशस्तत्रपंचमीनिर्देशोबलीयानुप्रवर्त्तते। तेनतस्माल्लुङचीतितस्मादित्यनयापंचम्याः अचीत्यस्याःसप्तम्याःषष्ठ्याःप्रकल्पिता
यांअशब्दादरवनुप्रागमोभवतिअनड्वानश्वइतिअचइतिषष्ठीनिर्देशएवात्रनक्रियतेयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेइत्यस्याप्रप
स्थानमेवं। आमिसर्वनाम्नःसुडितिआदित्यनुवृत्तावदंतात्सर्वनाम्नइत्यनयापंचम्याआमीत्यस्याःसप्तम्याःषष्ठ्याःप्रकल्पितायामा
ःसुडागमइतिअयंचविप्रतिषेधपरंकार्यइत्यस्यार्थः। परिभाषाप्रपंचप्रणता। तथाहितस्माल्लुङचीतिअत्रपंचमीसप्तम्योरन
कोशावानुविरोधेतस्मिन्निर्दिष्टेपूर्वस्येतितस्मादित्युत्तरस्येतिविप्रतिषेधेपरमितिपरत्वात्पंचम्यर्थनिर्देशएवकार्यसांकुभवा
तआमिसर्वनाम्नःसुडित्यत्रादितिपंचमीआङ्सेरसुगित्यसुविधौचरितार्थाआमीतिसप्तमीइत्युभयोःसावकाशयोर्विरोध

परिभाषाप्र॰ १३

परत्वात्पंचमी समस्याः षष्ठी त्वं प्रकल्पयति॥९१॥ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः॥ तद्यथा गाङ्कुटादिभ्य इत्यादौ गाङ्कुटादिभ्यः प
रस्य प्रत्ययस्य ङित्सामान्ये कार्ये ङिति चेति गुणनिषेधादिके ऽतिदिश्यमाने ङिद्विशेषस्य यङ इदं यत्कार्यं द्विर्वचनादिकं तन्नाति
दिश्यते लोकसिद्धश्चायमर्थः। तथाहि लोके ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणत्वसामान्यमेवातिदिश्यते पादवंद
नादिकं न तु माठरादिप्रयुक्तकौण्डिन्यसत्कारादिविशेषकार्यं॥९२॥ संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यभावः॥ तद्यथा वडवाक्षी
वरीत्यादौ ङीप्संनियोगेन विशिष्टावनो रश्चेति रफः पंचमीवत्यादौ ङीपो नाशावरेफस्याप्यपायः इति बिल्वकादिभ्यः छस्य लुगित्यत्र छ
ग्रहणानेयं परिभाषा नास्य ज्ञापिता तत्र ह्युक्तं बिल्वकादिभ्य इति ककारनिर्देशः कुकृत्यनडादीनां कुकेति बत्प्रत्ययसंनियुक्त
स्तस्य बिल्वकादिभ्यः परः छप्रत्यय एव संभवति। बिल्वकादिभ्यो लुगित्येवमप्युच्यमाने संसज्ञानिमित्तप्रत्यये छस्यैव लुग्भ
विष्यति। इति किमिति छग्रहणं न तत्क्रियते छस्यैव केवलस्य लुग्यथा स्यात्। अन्यथा हि संनियोगविशिष्टानामेकस्यापाये
+त्य परस्याप्यपायः इति कुकोनिवृत्तिः स्यात् इत्ययमर्थः एवं च सति परिभाषास्ति ज्ञापकं इति। अनिदितामसाः स्यादिनि हित इ
त्यटग्रहणं न ज्ञापितं तत्र ह्यट इति किं शिनियोगेऽदिति यदि त्युदाहृतं यद्विवेयं नित्यासामान्यस्येति लोपे कृते नकारो
पि निवर्त्तत इति वृण्लेयो रादिनियः इति स्यात्तु तत्र शुंवशावष्टपरणाः दोषाः द्वे इति प्रतिषेधो नर्थकः स्यात्॥९३॥ ताच्छीलि
के णेऽपि कृतानि कार्याणि भवंति। चुराशीलमस्याः तपःशीलमस्या इति छत्रादिभ्यो णः तादप्यर्णे न वहित्वाणिति ङीप्संवतिवि
शेनापसीति ताच्छीलिके इति किं न्दस्य प्रहरणमिति क्रीडायां णः दाण्डा क्रीडा प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः प्राज्ञा स्त्रीति अण्कृतम
त्र न भवति कार्मस्ताच्छील्य इति अत्र च साध्यज्ञापितोयमर्थः अत्र हि कर्मशीलता ताच्छीलिके छत्रादिभ्यः णप्रत्यये टिलोपो निपात्यते तु
च्चोक्तं अणि अन्निति प्रकृतिभावः उक्तः णेऽन्नन्स्त्वहित इति टिलोपः सिद्ध एव किं निपातनेन न तदिदं ज्ञापयति ताच्छीलिके णेऽपि कृत
कार्यं भवतीति॥९४॥ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं भवति। तेन गापोष्टगित्यत्र पिबतेरेव ग्रहणं भवति न पा १३
रक्षण इत्यस्य लुग्विकरणस्य अस्य स्यश्वस्वरतिसूतीत्यत्र सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशो ज्ञापकः तत्र ह्युक्तं सूङिति सामान्य

निर्देशोस्तु। एतेनैवादादिकदैवादिकयोः सूङोर्ग्रहणं भविष्यति पूङ्ग्रहणे इत्यस्य निरनुबंधकस्य निवृत्तिर्भविष्यति किं विकरणनि
र्देशः क्रियमाणोस्य ज्ञापको भवति॥९५॥ अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधते। तेन गोमान्प्रियो यस्य गोमत्प्रियः गोमानिवाच
रति गोमतीत्यादौ अंतरंगानपि नुमादीन्बाधित्वा बहिरंगो लुग्भवति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र साध्यज्ञापितोयमर्थः। तत्र ह्यु
क्तं त्वायं त्वदीयः इत्यादौ प्रत्यये तवपुत्रः त्वत्पुत्रः इत्यादावुत्तरपदे च विभक्तिमात्राश्रयत्वात् पूर्वेणैव त्वमौ न विष्यतः समासोत्तरका
लभावी च विभक्तिलुग्बहिरंगः पश्चाद्भविष्यति न च लुकि कृते निमित्ताभावान्निवर्त्तेतामपि त्वमौ [illegible] निर्वर्त्तिष्येते। यतो बहिरंगस्य
लुकोसिद्धत्वाद्भवत एव विभक्तिः यच्चापि स्वार्थिकाः सर्वादयस्तेषामपि [illegible] अंतरंगत्वात्कृतायामपि विभक्तौ सु
बंतादि धीयते। इति त्वत्तरामित्तरं च इत्यादौ त्वमावेकवचने इति त्वमौ सिद्धावेव इति किमनेन प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यनेन त
५ दंतनुज्ञायति। अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति तत्र त्वमयोः पूर्वं लुकि कृते विभक्त्यभावात् पूर्वेणाप्राप्तौ अनेनानुतः इ
ति वचनमिदमर्थवद्भवति। यस्त्वमन्यतमकर्षप्रत्ययांतरंगत्व [illegible] वनित्यत्वात्प्रयोरित्यत्र ङ्याप्प्रातिपदिकादिति [illegible] यिका
भवतीति न्यासस्तन्मात्रं तत्रोत्तरपदग्रहणमेव केवलं ज्ञापकमिति [illegible] त्वमादेशविधानार्थत्वात्प्रत्ययग्रहणस्य अत्र चोदयति किम
नेन ज्ञापितेन गोमत्प्रियादौ कृताकृतप्रसंगित्वेन नुमादिभ्यो नित्यत्वादेव लुग्भविष्यति वेत्र नित्यपरिभाषायाः हि अंतरंगपरिभा
षातोऽनित्यादप्यंतरंगं बलीय इति न्यायात् उक्तं बाधित्वा नुमादिरेव स्यात् इति ज्ञापनीयमेतत्। अनेनैव ग्रामणिः कुलं ग्रामणि कुल
गवे हितं गोहितं [illegible] कुलं नोकुलं [illegible] इति कृते अंतरंगत्वात् ह्रस्वादयो निवर्त्तंते एतदेव [illegible] लुग्ग्रहणात् [illegible] आदेशो
बलीयानिति [illegible] निर्देशात् अंतरंगानपीत्यत्र नित्यानीग्रहणं परेषां बाधनं [illegible] तद्ग्रहणं कुलमित्यत्र [illegible] स्वामानेन संस्का
को बाध्यते इत्यादि। अयमर्थः प्रथमं सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयानिति॥९६॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषः। नानापरिभाषाणामियम
पवादः घुमास्थागापाजहातिसां हलि इत्यत्र दाधाघ्वदाबित्यादौ गामादाग्रहणेष्वविशेषेण सर्वेषां गामादास्वरूपाणां ग्रहणं भवति
विशेषस्तु तः परिभाषांतरस्यायो नाश्रयति युक्त एवायमर्थः। तथा हि गामादाग्रहणे यदि निरनुबंधकपरिभाषया व्यवस्था स्यात्।

परिभाषार्थ
२४

केगेरत्राद्देगास्त्रे नोऽणो गाङ्कुटादीत्यमीषामेव ग्रहणं स्यान्न गाङ्गतो इत्यस्यापि। अथ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया व्यवस्था गोशाश्च इत्य
स्य ग्रहणं न स्यात्। अथ लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषया व्यवस्था इणो गा लुङि इणवदिक इत्यनयोर्ग्रहणं न स्यात्। एवं माग्रहणे
पनिरनुबंधकपरिभाषया मा मान इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्। न माङ्मेङोः। अथ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया च मामेङोरेव ग्रहणं न मङः।
लुग्विकरणपरिभाषया च माङ्मेङोरेव ग्रहणं स्यात्। न मा मान इत्यस्य। तथा दाग्रहणे निरनुबंधपरिभाषया दो अवखंडने इत्यस्य ग्रहण
न स्यान्नान्येषां सानुबंधग्रहणेनापि दाण् देङोर्ग्रहणं स्यान्न तु डुदाञ् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया दाण् देङोरेव ग्रहणं स्या
त् न दो दे डोः। तत्रैवं गामादाग्रहणेषु परिभाषाणां विरोधे सति द्वयं संभवति। अप्रवृत्तिः पर्यायप्रवृत्तिर्वा। तत्र यदा ऽप्रवृत्तिः सिद्धम
विशेषेण ग्रहणं पर्यायेण प्रवृत्तौ तु विशेषं पांग्रहणे गामादाग्र   हणेष्वविशेषः सिद्धो भवति॥ ९७॥ उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदि
कानि। अतः कृकमिकंसकंसेत्यत्र सव विधौ कमिग्रहणं तेन क   मेः सह त्रापि कमेः सग्रहणं कृत्वोणादौ व्युत्पादितः कंसश
ब्दो गृहीत एव तत्र पुनः कंसग्रहणेन ज्ञापितम् अनन्त्वसंदे द शी नमुणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति तेन कियो गिया
रित्यादौ हलि चेति दीर्घो न भवति। अन्यथा कृधातोः कीर्यत्   ः कि नु रश्च व इति कि नु प्रत्यये इत्वे रपरत्वे रेफस्य वकारे कृत
वकारान्तो धातुरिति दीर्घः स्यात्। ऊर्णू कृडिसि दिकिदिस्पश्चेति   इकारान्तप्रत्ययान्तयो किरिगिरि शब्दयोरिसिद्धकारस्य यणादे
शो दीर्घः स्यादिति॥ ९८॥ अंगवृत्ते पुनरंगवृत्तावविधिर्निष्ठितस्य। अंगस्य कार्ये वृत्तिरंगवृत्तिः तस्यां हलान्निष्ठितस्य प्रगादेस्याभ
स्य पुनरंगवृत्तावंगकार्यस्य प्रवृत्तावविधिरविधानं अंगवृत्तावितिषष्ठ्यर्थे सप्तमी पुनरंगकार्यप्रवृत्तेरवधिः अप्रवृत्तिरित्यर्थः। तद्यथा
क्रियतेत्यत्र रिङादेशे अंगकार्ये प्रवृत्ते कृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इमपरमंगकार्यं न भवति पिबतीत्यत्र पिबादेशे कृते गुणो न भव
ति निष्ठितत्वेनांगकार्यापेक्षयैवनसामान्येनेति तथा च वक्ष्यते। ज्ञापकं चात्र। ज्ञाजनोर्जा इति कर्त्तरि ज्ञादेशकरणं यदि हि कृते
अंगकार्ये परमंगकार्यं स्यात् जाकारादेशेपि पुनरतो दीर्घो यञीति दीर्घे जायत इत्यादि सिद्धं स्यात् एवं रीङ्कृते इति च दीर्घ २४
वारणमत्रार्थे ज्ञापकं मात्रीयतीत्यादावपि हि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः सिद्ध एव। तन्निर्देशोंगवृत्तान्तेति रितिश्च न तया

तेन पंचम्यंतं व्याख्यातं न्यासादौ तु अंगवृत्ते इति सप्तम्यंतं दृश्यते॥ ९९॥ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणं। तेन विदो लटो वेति
णलादि विकल्पो यङ्लुगंतस्यापि भवति। वेवेद वेविदतुः वेविदुः वेवेत्थ वेविद वेवेदिथ वेविदीति वेविद्मः वेविद्म इति। ज्ञापकं चात्र। ऊदुप
धाया गोहः इति ऊदौ इति लाघवार्थं वक्तव्ये उपधाग्रहणं। तद्धि यङ्लुगंते जोगूह इत्यस्य सकारे मा भूत् इत्येवमर्थं
न चैतदा स्यात्। यदि प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणं न स्यादिति। निष्ठायां डित्त्वे चैन्या मकृतान्यायसिद्धमे स्यादनी तंत
था दिस्थानि हि वैचनपक्षस्यानि वच्चावेत्यकृतिव्यपदेशः हि प्रयोग स एव शाष्टाहिरावर्त्तते इति युक्तं प्रकृतिग्रहणे इत्या
द तथा सुवावुक् लुङ् लिटोरित्यत्र लोलाव बोत्ववेति यङ्लुगंतात् वुङ् निवृत्त्यर्थं मारित्यनुवर्त्तितं। श्तिपानिर्देशोऽयं परिभाषा
न प्रवर्त्तते। न इच्यते। श्तिपा शपानुबंधेन निर्दिष्टं यद्गणेन च य   चैकाच्ग्रहणं किंचित् पंच तानि न यङ्लुकि॥ १॥ तत्र श्तिपा नि
र्देशो यथा स्वरत्यर्त्तिश्तिपा यथा सर्त्तिश्वेत्यसनो इत्यत्र सरतेरिति बं   तानुकरणं। अनुबंधेन यथा गाङो सप्ति इति। गणेन यथा व न
ति तनोत्यादीनामनुनासिकलोपः इति एकाच्ग्रहणं यथा ए का   च इत्यनुदात्तोत्श्च कः क्तिन्नीट्प्रतिषेधः। अथ श्तिपा
निर्देशः। आत्मनेपदादि कं प्रकृतिग्रहणाद् यङ्लुगंतस्य न स   वति॥ १००॥ प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणं। तेन निषा
वयति। परिषावयतीत्युपसर्गात्सुनोति तिष्ठतेरसिद्धयति नसोसू   प्रकमीत्यत्र सूत्रे प्रसावनादि सिद्धं यणं तो दीर्घ नादीनामुपस
र्ग्यानेन कर्त्तव्यं भवति। ज्ञापकं चात्र। हेरचङीति प्रतिषेधः। यदि प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति परिभाषा न स्यात्तदा स्या स
निमित्तप्रत्ययस्य हि नो तरंगस्य कृच्चेत्यमानेकः प्रसंगो ण्यधिकस्य वृद्धिः स्यात्। यदर्थमचङि निषेधः क्रियते॥ १०१॥ वार्णादांगं बलीयः।
वार्णादांगं कार्यं बलीयस्त्वात् प्रवर्त्तते इत्यर्थः। तद्यथा भवतीत्यत्र यणादेशाद्बलीयस्त्वेन गुणो भवति। तत्र च वर्णानंतरयोरेकनिमित्त
सोस्याः प्रवृत्तिर्विषयः। तद्यथा ध्याय्यत्र वृद्धियणोरकारः तेन हेनान्तरंगपरिभाषयैव व्यवस्था तेनाभिवेराणादिकान प्रत्ययस्य
न इत्यत्र सिद्धम् इति स्थिते लघूपधगुणात् पूर्वं यण् भवति ज्ञापिता चेयं दाश्वान्नित्यत्र सूत्रे भाष्यकृता। अस्यास स्या सवर्णे इत्यस्य स
वर्णग्रहणेन भवता हि वार्णादांगस्य बलीयस्त्वे इयायत्र वाधत्यादौ वृद्धिगुणयोः सवर्णपरास्या सः संभवतात्सवर्णग्रहणमर्थवत्

परिभाषा॰
४५

इ भवति। अन्यथा गुणवृद्धिस्थानेऽन्तरंगत्वादियङ् भवति। आगेव नवितयंतं न स्वभिर्विषय म भवत्यग्रहणं स्यात्। यदि चान्तर्यस्य तु ङ्य
यात् इत्यादावन्तरंगस्याभस्यैव ब्रूयात्। निकमुदाहरणं सामान्येनयोगारंभे उयो ङयतीति कृत्वा। नदेतदभवत्यग्रहणं। वार्णादांगं ब
लीय इत्यस्याः परिभाषाया लिंगं माचे यंसमं न्ता आश्रयात् एवतेन व्याश्रये न भवतीति। अत्रार्थे ब्रूः श्रदिति सत्र कस्य बस्योपादानं लिंगं यदिदि
वर्णादांगं बलीय इति व्याश्रये प्रवर्त्तते तनदात्वकारनिमित्तकं वास्तेकं बाधित्वा विभ्र इत्यादावनुनासिकनिमित्ताग बकारस्य स्थाको
र स्यात्। तत्र कम निमित्तसा वा व्वकारानाश्रयत्विनं स्थानिवत्त्वान्नास्ति गति किं सत्र कूर्चकारोपादानेन नचासिद्ध परिभाषयाञ्च
गत्वो कोनीयः ऊक पूर्वमेव बाधित्वात्। न्यासकारेण सार्वधातुकमपि त इत्यत्र व्याश्रये पायमस्युपगतः। यदा दध्यंतेऽत्र वंत इत्यत्र वा
र्णादांगं बलीय इत्येकादेशात्सामान्यगुण इति तत्रास्याः क्वचिद्वा श्रये प्रवृत्तिरित्यर्थः। यद्यत्रास्य यत विशेषच्छर ज्ञानहिः तिन
डाङ्क्रः करणं गुणप्रतिषेधार्थं क्रियमाणं ज्ञापकं सविष्यति। अ न्य था विद्यतेस्तु किं सति कः प्रसंगो गुणस्य स्यादिति॥ प्रत्ययमि
त्वविधिस्तदादावल्ग्रहणं। येन विधिरित्यत्र सूत्रे तदंतविध्य प वा दोयं तदादिविधिरुपसंख्यातः। यस्मिन् सप्तमी निर्दिष्टः ग्र
ग्रहणविषये विधिः स तदादौ समुदाये भवतीति वेदितव्यं। अत्र १ तीयङ् वडो अशादोसवतः। जुजुवत्ररिति श्रियोस्तु वोङ्
त्वाप्यादिष्वपदेशो व ज्ञानादिति गुणाण्टक इत्यत्र त्वामनेन अष्टकग्रहणात्परिभाषेयमिति व्याख्यातं यङ्कं [illegible] वृद्धिर्
क्विङ्लोत्यनुवर्तनत एव किमष्टकग्रहणेन एवं तर्हि ज्ञापयति सवत्यषा परिभाषा यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तन ङ्लोत्यनुवृत्तो [illegible]
दो स्यात्। अष्टकग्रहणात्तु वर्णमात्रे भवति वोर्णादिति॥ प्रज्ञा [illegible] लुट् त्व मनुरवजार्घ भिवा सरूप विधिर्नास्ति। वासरूपोऽस्त्रियामित्य
स्यायमर्थः। परिभाषारूपेण पठ्यते। न घादिस्त्रियामित्यधिकारोत्सर्गाणां असरूपोपवादः सविकल्पेनोत्सर्गं बाधते। तत्रायमर्थः
क्तादीनां स्त्र्यधिकारात्परेणा वस्त्राज्जानात् तेन तत्रास्य सूत्रस्य व्यापारः तेन न वंसकेसादंक्त्र इत्ययापवादो ल्युट्सावेघ [illegible]
बाधते। हसितं हसनमिति समानकर्तृकेषु [illegible] नित्यमेव बाधते [illegible]
तिंइ पंड सुख इति खलं नित्यमेव बाधते। ईषत्पानः सोमो भवता। यत्र क्तादय एवोत्सर्गाः अस्त्र्यधिकारे [illegible] तापवादः। त ४५

त्र वासरूपविधिर्न भवत्येव। अङ्घिधौ भयादीनामुपसंख्यानं अत्र ल्युडपि भवति। तथा च भयनं भीरिति न्यासः। अपात्रे वर्षणं कामं दकप्रयो
गस्योपपद्यते। एवमाशितेभुवः करणभावयोरित्यत्र न्यासे यङ्कं घञ्सरूपाद्बाधते खत्। ल्युट् त्वनुवासरूप विधिना भवत्येव। आशि
तंभुवनमाशितं भव इति तद्युपपद्यते। भयादिष्वेन क्त्यादिविषये वासरूपविधेर्भावः। घेपाति सर्गाभाष कालभक्त त्यात्वेत्यत्र लो
समावेशार्थं न कृत्यग्रहणं न साधितं यङ्कं स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधेरनित्य इति नित्येद्दितनेव समावेशा सिद्धे न्यासकारेण
त्वया सर्वो युक्तिरत्र। आस्या आसनेति। एपतासदयुवः समावेशाभिधानाः स्त्रियामिति वासरूपनिषेधोऽयं स्त्रीप्रकरणे यपवादोऽस्
त्वप्रकरणस्थानुत्सर्गान् बाधते नान्यप्रकरणस्थानिति दर्शितं न तश्च घञ्पः क्विन्नविषये पि प्राप्नुवंतितल्लिंघ्रत्यर्थं वबङलवत्
नमाश्रयणीयमिति॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थ केन तदंतविधिं प्रयोजयति। जन्यस्थित्या व्याप्तिन्याय्याश्रयेण
सूत्रकं कात्यायनवाक्यमेतत्परिभाषारूपेण पठ्यते। अर्थवद् द्र णपरिभाषाया अनित्यत्वं चाः सम्मूलात्। त्वाः प्रादिसूत्रे त्वस्टेम
यस्थिनिवतु इति सामान्यग्रहणेन सिद्धावर्वणस्त्र मावितिअ र्वी दे शाट्शाटपरिहारार्थकं तेन नटर्वावासेदनोपादानेन ज्ञापितं
यद्यर्थवत्परिभाषानित्या स्यात् तदा तयैवादशस्वृशाट्निरासे कृ ते सदर्वरिट्वोर्सेदनोपादानमनर्थकं स्यात्। तत्रानुग्रहणेनाव
दनर्थकेन तदंतविधिप्रयोजकं यथा राज्ञा सान्नाभयन्त्रा त्वात्पोत इति भवति। हल्लंतं यथा दण्डी वाग्मी भयन्त्रापोन्दन्नृ इत्यनुवृत्तो
सौ चेति दीर्घः। असंतं यथा सुपयाः सुष्यानाः सर्वत्रात्वसंतस्येति दीर्घः। मनंतं यथा सुपामा प्रथिमा सार्थकेन निरर्थकेन मोनिमन्त्र इति डी
प्रत्ययनिषेधः॥ प्रथमग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नास्ति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनग्रहणवता कारणवता प्रातिपदिके
नतदंतविधिर्निषिध्यते। सूत्रं नदस्यापत्यं सौत्रनादिरित्यत्र तदंतविधिर्नेतादिफकून भवति व्यपदेशिवद्भावश्च प्रातिपदिकग्रहणेना
स्तीति। सूत्रं नाड्गितिङ्दे वत्रगुभवति। संग्रहसूत्रमधीते सांग्रहसूत्रिकः। व्यपदेशिवद्भावेन केवलाल्लभवति। सूत्रमधीते सौत्रः इति ज्ञा
पितावेषा परिभाषा येन विधिसूत्रे सोऽधकृतापूर्वादिनिरित्यनंतरं सूत्रे सपूर्वाच्चेत्यनेन योगेन यङ्कं किमर्थं सपूर्वादिनिविधीयते। पूर्वश
ब्दप्रातिपदिकविशेषितं तदंतादपि सपूर्वादिनि विष्यति केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन तिनार्थोऽनेन तेन ज्ञापनार्थेत्येतज्ज्ञापयति ते परि

परिभाषावृ० साधुग्रहणं वेत्यादि। अत एव च प्रत्ययविधौ ज्ञापनार्थं ग्रहणं वेत्यादि परिभाषा प्रत्ययविधिविषयमाख्यातु। तेन गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र गो
१६ शब्दात्ग्रहणमात्रकृते ऽनयोरानयोः परिभाषयोः प्रत्याख्यानमुक्तं सिद्धं विशेषणविशेष्ययोः यथेष्टत्वादिति विशेषणेन हि तदन्तविधिर्न
विशेष्येणेत्येतत्रैव त्र्यध्येतत्र तदन्तविधिर्यथा। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति। गोशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः। चित्रगुः अत इञ् इति दाक्षिरि
त्यादौ तत्र प्रकृतं प्रातिपदिकं न चार्यमाणेन विशेष्यते यत्र यत्र तु नेष्यते। नडादिभ्यः फगित्येवमादौ तत्र गृह्यमाणमेव नडादि प्रकृतेन प्रा
तिपदिकेन विशेष्यते। यत्र नेष्यते व्यपदेशिवद्भावः प्रातिपदिकेनेत्यस्याश्रयोः ऊर्णानाभादनुयगमः। अतिसवती सवती अत तदन्तस्याप्यत्
मतङ् स्त्रूङ् इति निष्पन्नं। तथा च पदं प्रकृतं सय ग्रहणेनाद्यादिभिस्स्व विशेष्यते। तदन्तविधौ अस्त्ययं करः आद्यकरणः स्वस्त्यादि सिवि
स्त्यादिभिस्स्वप्रातिपदिकं विशेष्यते परमस्व सा परमभिन्नि स्त्ताराण्णा अणु आङकरोणः रोणः। रघज्ञाता लेस्य स्वयं द्विधा प्रातिप
दिकं विशेष्यते। परमरथ्यो रथ्यः इत्यादौ केवलस्यापि व्यपदेशिव ज्ञा वदेशनात् सत्रातात् वगितिचानुग्रहणात् केवलनिवृत्त्यर्थं॥
५७॥ समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधः। उगिद्वर्णग्रहणं व र्ज मनश्रितादीनां सुबन्तविशेषणत्वेपि तदन्तविधिनिषेधात्सम
र्थनाभायणः इति न भवति। उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वक्तव्यात् ह तदन्तविधिर्भवत्येव। अतिभवती भवती दाक्षिरिति द्वयं च परिभा
षाप्रमादात् परिभाषासु द्रश्यते। येन विधिसूत्रे वार्त्तिकमिदं तत्रैव व्याख्या ख्याता। साध्य यदुक्तं सिद्धं विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति त
त्र समासविधौ सुपि वक्तव्यत् श्रितादयो विशेष्यरन् श्रितादिभिः सुबन्तैरिति सिद्धस्तदन्तविध्यभावः प्रत्ययविधौ च प्रातिपदिकेनेव नडा
दयो विशेषणीयाः। न च नडादीनां प्रातिपदिकमवयवो तः संभवति सिद्धो नडादेः फक् न त्वतदन्तादिति॥ ५८ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे त
दन्तविधिर्नास्ति। अनेन तरप्तमपौ घः इति प्रत्ययमात्रस्यैव घसंज्ञा घरूपकल्पेति घपरतो ङ्यश्च ह्रस्वमानयेति तनन्त भवति गौरी ब्राह्मणीत र
ति ज्ञापकं चास्यार्थस्य सुप्तिङन्तं पदमित्यत्र ग्रहणं अन्यथा हि सुप्तिङोः प्रत्ययत्वादेव प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्त
स्येव तदन्तत्वेन लब्धे अन्तग्रहणमिदमनर्थकं स्यादिति॥ ५९ समासान्तो विधिरनित्यः। तेन बह्वपि तन्त्रागानीत्यत्र कप् प्रबुद्धः पद्मनाभः इ
त्यकारो न भवति। ज्ञापितं चैतदध्यक्षेण नाभिद्वित्रिभ्यो पादन्मूर्ध्नः स बहुव्रीहौ इत्यत्र स्वरसूत्रे अकृतसमासान्तस्य मूर्धशब्दस्यापादाने १६

नानित्यो हि समासान्तो यथा यथापाद इति तदन्तइति व पादशब्दस्य लोपो द्वस्यादिभ्य इति व यस्मिन्तस्मादिति त्रिकृत समासान्तो निर्दिष्टः स्या
त् इति यदि वकृतसमासान्तो निर्दिष्टः स्यात्त्रस्य मूर्धेति निर्देशः स्यात् मूर्ध सु इति च अकृतसमासान्तो निर्देशः समासान्तरनित्यत्वं ज्ञापयति
तेन द्विमूर्धा त्रिमूर्धा द्विमूर्द्ध त्रिमूर्द्धः इत्युभयत्राप्यन्तोदात्तो यतश्चैवं ज्ञापितं साध्यकृता तातायत्तदुक्तं यस्मात्प्रत्ययविधिसूत्रे सार्वत्रिकृतस
मासान्तो विधिरनित्यः इति नैषा परिभाषा साध्यज्ञापकाभावादिति तदसमीचीनाविधानं॥ ६० संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः। संज्ञापूर्वकः सं
ज्ञाद्वारकः गुणवृद्ध्यादिरनित्यो भवति तेन ज्योतिषमित्यधिकृत्य कृतण्यण् इति ओर्गुणवृद्धिर्न भवति। पंचबाणः क्षिणोतीत्यत्र गुणो न भव
ति। श्रयाचार्ये। उर्गुण इत्यत्र गुणग्रहणेन ज्ञापितः। उरोक्तिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वं यथा स्यादिति तेन धामस्वायंभु
वयुरिति न गुणास्तावाडवडः सिध्यति॥ ६१ अनित्यमागमशासनं। आ गमशासनं शास्त्रमनित्यं तेनाविज्ञाकप्रवानस्येत्यानमुगिति मुक्तन
भवति। मागरं नर्तुमिच्छतीति चेट् न भवति ज्ञापितश्चायमर्थः स्वा श्रु ना श्रुरित्यत्र नुमभक्त्वा स्त्रो रिति निर्देशेनान्यथा हि सचतुराश्र
त समाद्वारं इति नुमित्यनेन इति निर्देशः स्यात्॥ ६२ अग्राधिकारे त स्य तदुत्तरपदस्य च कार्यं भवति विशेषः। तेनास्थिदधीत्यनेकवि
यास्थ्ना प्रियसक्थ्नात्येवमादावपि सिध्यति ग्रहणवतेति तदन्तवि धिनिषेधो न भवति ज्ञापकं चात्र। युञ्जेरसमास इत्यत्रासमासग्रह
णं न हि अश्वयुगित्यत्र मासृ दित्येवमर्थं यदि वागाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य ग्रहणं नाभविष्यत्तदा युञ्जेर्नुमो अश्वयुगित्यत्र कः प्रसंगो
यन्निषेधार्थमसमासग्रहणं स्यात्॥ ६३॥ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः इह शास्त्रं पर्जन्यवन्मेघवल्लक्षणं प्रवर्त्तते। तदुक्तं साध्यकृतकारित
श्च्विदं शास्त्रं मेघवत् नाकृतकारि इदं नु वत् यदि ह्यकृतकारि स्यात्। दीर्घस्य दीर्घो न भवति दध्नो दग्धं वदति यदा तु कृतकारि तदा कृत
मपि कारयति यथा खट्वाढकारो दीर्घस्यापि दीर्घः सिध्यति। मिघोक्षिजे स्यालचप्रवर्षति। ज्ञापकमत्र प्रवाहणस्य ढक्त्वेनेन प्रवाह
णस्यापत्यं प्रवाहणेय इति शुभ्रादिढकि न सयपद वृद्धिविधानं तत्र च पूर्वपदस्य प्रशब्दस्य विभाषोत्तरपदस्य तु प्रवाहणशब्दस्यापि
नित्यवृद्धिः। न च प्रवाहणेयीभार्य इति वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य तिङ्वद्भावप्रतिषेधार्थमिदं वृद्धिविधानं स्यात् इदं ज्ञातेश्चेत्यनेनैव प्र
तिषेधस्य सिद्धत्वात्। गोत्रं च चरणैः सहेति ज्ञातित्वमत्र तस्मात् ज्ञापकमेव वृद्धिविधानमिति॥ ६४ चानुकृष्टमुत्तरं नास्ति संबध्यते॥

परिभाषावृ०
९७

तेन वद्‌ः सुपि क्यप्‌ चेति। अत्र चकारेणानुकृष्टस्य यतो भुवो भावइत्यत्रानुवृत्तिर्न भवति क्यबेव भवति। ब्रह्मभूयमिति स्वरितत्वात्‌ प्रतिज्ञान
लिंगमेवं वदं ब्रुवन्‌ स्वरूपेण पठ्यते। ज्ञापकं चात्रास्य व्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलाविति णमुलधिकारेण मुलुक्त्वेनैव द्वितीयाया
इत्यानुकृष्टमपि अनुवर्त्तते तदा लाघवार्थं क्त्वाग्रहणं न कुर्यात्‌। अनित्या चेयं परिभाषा अनित्यत्वमस्या नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति चानुकृष्टमपि
विकल्पं निवर्त्तते यिश्रं पकारात्तरपदेण इति ख्रनर्थग्रहणादवसीयते॥९५॥ अर्थवद्विभक्तिविपरिणामः। लोकत एव सिद्धोयमर्थः। चर्त्तानिरूढाणि
अस्यदेवदत्तस्य आमंत्रयस्वेत्युक्ते षष्ठ्या द्वितीयया विपरिणम्यते नं देवदत्तमिति संबंधः। क्रियते एवं शास्त्रेप्याडो नास्त्रियामित्यत्र घेरिति षष्ठ्यं
तमनुवर्तितमर्थपर्यालोचयं पंचम्या विपरिणम्यते। तेनायमर्थो भवति घेरुत्तरपदस्याङो नाष्टस्य नाभावइति एवमतो येय इत्यत्र पंचम्यंतस्या
तइति अस्य प्रकृतस्यानेमुगित्यत्र षष्ठ्या तत्तया विपरिणामः। आनेपरतो ऽकारस्य मुगिति तेन पचमान इत्यादि सिद्धिः॥९६॥ अर्थवत्सवर्णग्रहणा
तिनसवर्णमात्रं। न दिधृणपि हित्स्वर्णस्येति स्थानप्रयत्नाभ्यां विशिष्टमेकवर्णग्रहणात्तिन सवर्णमात्रं तेन चो ऽरिति ऋग्रहणे ऋकार
ग्रहणं न भवति ज्ञापकं चात्र नविसर्को अस्मादित्यत्र ग्रहणं कृच्छ्र १ पि सकारकरणं इति॥९७॥ सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयान्‌। अनया
श्वयिवेत्यत्र संप्रसारणात्पूर्वमिड्‌ भवति। ततो नक्कासमिति किंव प्रतिषेधात्संप्रसारणाभावः सिध्यति। ज्ञापकं चात्र यदयं सनि
ग्रहगुहोश्चेत्यनुकर्षणार्थं चकारं करोति। अन्यथा हि रुत्पतिडस्तदोडक्कोकजितिसनः किञ्चेत्युक्तं किती त्वं प्रतिषेधः सिद्ध इति किमु
कानुकर्षणं न प्रत्युत्तिचाचार्यः इग्विधिर्बलवानिति तस्मिन्‌ पूर्वं कृत कलादि भावाभावा किं चेनास्तीति तत्रश्च कारेणानुकर्षणं करोति॥९८॥ स
र्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्‌। अनया परिभाषया नानिसंतीति अस्तेर्यणादेशात्पूर्वं लोपः सिद्धो भवति। ज्ञापकं चास्याः सर्वप्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रं यदि ह्ययं नाभविष्यत्‌ तदा प्रागेव प्रत्ययकार्यं कृत्वा पश्चात्प्रत्ययलोपादिष्टसिद्धौ सूत्रमिदमनर्थकं स्यादिति
भावे ह्ययं परिभाषानोपगताश्रयाः इत्ता भावात्‌॥९९॥ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणं इयमपि नोपगतेव अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा
यैव तदर्थस्यावगतत्वात्‌ तथा चाङ्कं एकाल्‌ प्रत्यय इत्यत्र प्रत्ययग्रहणं कृतं न्यासकारेण उविडट्‌ सूत्रे यदि पृथुपन्नस्तात्तथापत्य
सकारणा पित्वलइति सूत्रे प्रत्ययस्यैव बलस्य ग्रहणार्थं तद्व्याख्याना तु वचनमेव लिङ्गमिति मो कर्या वेत्‌॥१०॥ नानर्थके लोन्त्यविधिः अभ्य ९७

मपि भाषेयं नोपगता एतस्याश्च योजना नाम कारं तरेण सिद्धत्वात्‌। तथा चास्याः प्रयोजनमभ्यासानुकरणस्यातइताविन्यस्य द्व्यस्य परस्पेत वा
स्तिलोपे इत्यस्य लोपो घसोरेत्वाभ्यासलोपे अत्र लोपो स्या समस्य त्यस्यासलोपे वा लोन्त्य विधेर्नमानृदिति अत्र चयथाक्रमं नामेडितस्यांत्य
स्य त्वेति ज्ञापकादनादेशो कृते न्यलोपो द्विवाकारनिर्देशान्न लोपस्य सिद्धत्वादत्र ग्रहणसामर्थ्याच्च सर्वादेशो विज्ञानेन भविष्यतीति किमनया
अतएव च तस्य लोप इति सूत्रे तस्य ग्रहणं सूत्रकारेण सर्वलोपार्थं कृतमिति यत्पिचेना मस्युपगच्छन्ति ते पिअनभ्यासविकारे ष्विति शेष
मस्याः प्रवर्तते तेनाऽऽजीगणत्‌ इत्यत्र ईच गणइत्यलोन्तस्येति ईकारः सिध्यति॥१०१॥ निमित्ता कार्यं न निमित्तस्य। निमित्ते चेन कार्यं निमित्त
कार्यं तन्निमित्तत्वेनोपात्तस्य न भवति। यथा चोरद्धास्यां अनचि च यरो द्विर्वचनं यरं तत्रास्य भवतिरुद्धानं भवति रद्धस्यापि निमित्तत्वेनोपादा
नात्‌ ज्ञापकं चात्र ग्रामस्तोत्तरपदात्‌ स्थर्वायामाड इति यत्ककारस्य अचोरहास्यां द्वे इति अचि चेति द्विर्वचनाकरणं इति श्रुतानुमित
परिभोर्थयाः प्रवाय प्रपंचः॥१०२॥ न हि कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते कृ १ येभाकृत्य कार्यं प्रति निमित्तं न भवती त्यर्थः। तेन ज्ञायिता ज्ञाय
कइत्यत्र ज्ञा डाज्ञि तितिचनिगुणि अचो ज्णितीति वृद्धिप्रतिषेधेन स व तिअदिरिषती त्यत्र द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावो न भवति। या
दस्यादि मा द्विरुक्ता विरोधनीति स्यात्‌। ज्ञापकं चात्र दीधीवेवीटं १ इति डिन्तोरपि दीधीवेवीडा गुणनिषेधवचनं यदा च द्विति चा
तश्च लक्षणा या अपि वृद्धि निषेधइति परस्तदेवं ज्ञापकं अन्यथा दीधीवेवीग्रहणं इग्लक्षणा वृद्धि प्रतिषेध अर्थमेव स्यात्‌ न ज्ञापकत्वात्‌
त्राधिकरणं ज्ञात इति ज्ञाड स्तिपि कृतगुणस्य निर्देशो ज्ञापकः कार्यः प्रायिकं चैतत्‌ न हि कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयत इति। अन्यथा हि द्विर्वच
ने चीत्यत्राचीति किमितास्युक्तो ऽजघायतां दध्मीयत इत्युदाहृतमेतद्धि रुध्यात अगढ्यवे कल्प्यात्‌। यथा यइ ऊादि न भवति। तथा द्वि
र्वचन निमित्तमपि न भवति। यइन्तस्य द्विर्वचन कार्या स्युपगमात्‌। कार्यिणश्च निमित्त चाभावात्‌। किं च नः उयण ज्ञी तिसूत्रे पुड पिप विष
ताइति अत्र सनि स्मि पुडि तिइटि गुणा वादेशयोः द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावमुक्तं न्यासकृता कथं घटेत द्विर्वचनविधौ सनः कार्यित्वात्‌।
तथा हि प्रायिकत्वाद्वेषस्य वचनस्य ज्ञाधीत्यत्र गाङ्भावितिशादेशस्य धिसावं प्रतिसमानाश्रये ह्ये वितिधत्वमुक्तं यद्दिहि धिसावस्य
स्थानी द्विनाष्ठा निमित्तं न भवेत्‌। समान निमित्ता भावाभावादसिमतं न स्यादिति॥१०३॥ इतरेतराश्रयाणि कार्याणि प्रकल्पते॥ इ

तरेतराश्रयाणि हि कार्याणि विरोधान्न प्रवर्तन्त इति न्यायः। तदुक्तमितरेतराश्रयस्यासिद्धिरिति तदपवादोऽयमारम्भ इति। अपिशब्दः क्वचिद्
परिभाषावृ॰ विशेषार्थं चात्र भावः। यत्र विरोधो नास्ति तत्रेतरेतराश्रयाण्यपि प्रवर्तन्त इत्यर्थः। यथा लोके वनसिंहयोः परस्परापेक्षयापि रक्षायै कल्प
१९ न्ते तथा शास्त्रेऽपीति कायनः अपगवः इति वृद्धिसंज्ञाभावितस्य वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तिः। अन्यथा हि शालादौ गौरैवस्तृतिप्रसावकाशा वृद्धिसं
ज्ञा। अत इतरेतराश्रयो न स्यात्। ज्ञापकं चात्र इग्यणः संप्रसारणमिति। अत्र हि संप्रसारणेन यणः स्थाने इकः साध्ये यणः स्थानिक इकः सं
प्रसारणसंज्ञेतीतरेतराश्रयत्वं कथमेतदन्यथा प्रकल्पेत। यदि हीतरेतराश्रयमपि क्वचिन्न स्यादिति॥ ५४॥ नञिवयुक्तमन्यसदृशा
धिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। भिन्नार्थवाचकत्वपदविशेष्यरूपेणाऽऽइव न च यदायुक्तं तदा सदृशाधिकरणे प्रयुज्यते। अत्वे हि ब्रदस्य सर्वना
मस्थानमिति सर्वनामसदृशसर्वनामस्थानवित्तिर्गृह्यते तथा स्य षडिति तथा हि तादृश एवार्थः प्रतीयते इत्यर्थः। अनेन चास्य वाक्या
र्थस्य प्रतीतिसिद्धत्वं दर्शयति। प्रतीतिश्च मानसप्रमाणेन तथा ब लणः असत्रियाचाप्रियदानत्वेन वायुज्यते। तदा सादृश्य
तु क्षत्रियादिभादाः ब्राह्मणो ब्राह्मण इवायमिति इवेनन स्यायु क्त म दृशबोधकमिति वचनेन पर्युदासो नञर्थ आख्यातः। प्रायिक
त्वं चास्या अकर्तरि च कारके इति निर्देशेन ज्ञापितमित्यस्मिन्न स्यु क्तकर्तृशाद्दृशपादेव कारकप्रतीतिः स्यात्। प्रायिकत्वेन चास्य
प्रसज्यप्रतिषेधिवानञोऽस्तीति। अश्वे न रूक्षमश्वन गेयमित्यादीनं सिद्धिः। अनित्यत्वमस्याः अपभ्रंशविसक्ताश्चेष्टमायामित्यत्र
वसक्तिग्रहणाद्धि ज्ञायते। यदि हि सा नित्या स्यात्तदा घमाया प्रतिषेधात् अन्यत्र विसक्तावेव सविधातीति विसक्तिग्रहणं न कुर्यात्। कृतं च
तज्ज्ञापयति। अनित्येषा परिभाषेति॥ ५५॥ प्रातिपदिकविधानाद्योगविभागो बलीयान् प्रतिपदं यच्छब्दमुच्चार्य विधानाद्योगविभागो बली
यान्। अतो योगविभागे लाघवेनैव सिद्धौ किमर्थं प्रगौरवकारि प्रतिपदविधानमिति न चोदनीयमिति गरीयस्त्वं च योगविभागस्योक्त
मेव नद्येकयोगेऽप्येकैव वाक्यार्थप्रतीतिरूपादीयते योगविभागे तु प्रतियोगं भिन्नबुद्ध्युदयाच्च उक्तप्रतिपत्तिगरीयस्त्वं अत एव र इड
तोरवि नेद्धलिट्टिरिति सूत्रद्वयेऽर्थसिद्धियोगविभागेन सिद्धौ किमर्थं रधादिभ्य इति तृतीयं सूत्रमिति न चोदनीयं॥ ५६॥ अबाधकान्यपि निपात
नानि भवन्ति। नेयं परिभाषा नापि भाष्यवचनं। बाधकान्येव निपातनानीति भाष्यव्यवस्थापनात्। ऊढ्यादिस्येन च्चिदमाश्रितमिति निपा १९

तनस्याबाधकत्वात्। स्वायं चिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यः ट्युट्युलौ तुट् चेति चिरंतनो मुनिर्भिरिति भारविः। प्रातनीनंदीरिति माघकाव्यस्य प्रयो
गश्च प्रपन्नो भवति। ज्ञापकं चात्र वृत्तिकारदर्शनग्रहाविशेषादशीयंति। त्रयाणामिति सिद्धये त्रेस्त्रय इति सूत्रं यदि बाधकान्येव निपातनानि
स्युस्तदा त्रीणामिति तत्राधकरूपनिर्देशात् त्रयाणामिति निपातनेनैव सिद्धिः स्यात्। यदा तु अबाधकान्येव निपातनानि तदा त्रीणामिति प्रस
क्तस्य प्रयोगाय त्रेस्त्रय इति सूत्रं सार्थं भवति॥ ५७॥ योगविभागादिष्टसिद्धिः। योगविभागादिष्टसिद्धिरेव नातिव्याप्तिः शंकनीयेति
भावः। तेन इणो यण् इत्यत्र द्वितीयायोगविभागेन पंचम्यां विदर्शा सूचिरित्येव सिध्यति युक्तं चैतत् यस्माद्योगविभागो गरीयान्। यतः लघ
यसा चोपायेन सिद्धौ गरीयसो यत्नस्याश्रयणं सामर्थ्यात् अवश्यमिष्टाय यावता कल्प्यत इति॥ ५८॥ अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धि
र्बलीयसी॥ युक्तं चैतदवमेतत्समुदायस्य सर्वानुग्राहित्वेन प्राधान्या तातिनावयवाश्रयात्। समुदायाश्रयमेव कार्यं प्रवर्तते तद्य
था दीधीवेवीटामिति। दीङ् क्षय धीङ् आधारे च सूतं च संतानेषु ग त्यादौ इत्येतेषां ग्रहणं न भवति॥ ५९॥ श्रुतानुमितयोः श्रौतः सं
बंधो बलीयान्। अयमपि न्याय एव। तथा हि लोके ब्राह्मणाः से ड्यन्तां माठरकौण्डिन्ययोः साक्षाच्छ्रुतेन परिवेषणेन ब्राह्म
णाचानुमितं भोजनं बाध्यते। एवं शास्त्रेऽपि अचो रहाभ्यामिति सा क्षाच्छिष्टनिमित्तभावेन यरं तत्रो वानुमितकार्यं चरो बाध्यते। तेन
नमस्कर्त्ता इति रेफस्य द्विर्वचनं न भवति॥ ६०॥ संप्रसारणं संप्रस रणाश्रयं च कार्यं बलवत्। तेन श्वशावयिषतिः अशुशावत्। इ
ति विभाषा श्वेः णौ च संश्चङोरिति संप्रसारणपूर्वे चास्यामन्तरंगमपि वृद्ध्यादिकं बाध्यते। ज्ञापकं चात्र। सह हि वद्धे रोदवर्त्तीस्य पूर्वसंग्रह
णं न्यासकारोक्तं संप्रसारणाच्चेति योगविभागेन सिद्धे ऊढ इत्यादौ धत्वष्टुत्वढलोपे कृते ततः संप्रसारणपूर्वरूपत्वा
स्यां परत्वादोत्वं कृत्वे संप्रसारणं पूर्वरूपत्वं च करिष्यामः। न किंचिदनिष्टं नाम। तादृशस्थले संप्रसारणतदाश्रयपररूपत्वे बलीयस्त्वस्य
ज्ञापकमिति। क्वचिदिति भविष्योक्तेयं परिभाषा तेन वश्च भ्रस्जि नातीति वश्चस्जधः इति आतो नुपसर्गे कः इति आह्वः प्रह्व इत्यत्रात्त्वो
पसर्गे क इत्यत्र कृतत्वे संप्रसारणपूर्वरूपत्वं च बाधित्वा कारलोपः तस्यासिद्धत्वादियङ्वङौ न भवतः अन्यथा ब्रह्मह्वियः आह्वः
प्रह्व इति स्यादित्याहुः साध्यकारोऽत्र विपरीतं लिख्यमानस्य भवितव्यमित्यनुपपत्तिं तथा हि तत्रोक्तमिदास्या संप्रसारणस्यावकाशः

इयायजवावदज्ञादिशेषस्य वकारस्य॥ विस्विदन्तः विस्विदः विव्याध वव्रश्चे त्यत्र परत्वाद्धलादिशेषः प्राप्नोति तत्र कृते वकारस्य संप्रसारणप्र
परिभाषावृ° १९ संगः तस्मिन् कृते पूर्वं हलादिशेषादस्यास संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन निवर्त्यं न वा संप्रसारणं बलीयस्त्वात् अन्यत्रापि संप्रसारणं संप्रसार
णाश्रयकार्यं बलीयो भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं रमन्तोपि यङ्गणः स्वृष्टस्वृष्टवान् रमः संप्रसारणं बलीयस्त्वात् कृत्या हलोपः कुङ्कवतः कु
क्कुः आल्लोपात् संप्रसारणं पूर्वरूपत्वेन बलीयस्त्वात् इयङ श्व्श्ववतः इयङः संप्रसारणं बलीयस्त्वात् तत्र कृते यणादेशः प्राप्नोति तस्माद्बपू
र्वरूपत्वे संप्रसारणस्य बलीयस्त्वादिति यद्यपि वचनेनैतानि संप्रतिप्रयोजनानि इति भाष्य एव प्रत्याख्यातानि तथापि प्रत्याख्यानगौरवाद्वरं भाष
वचनमेवेत बलीयः॥१॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः अवर्तितमपि शास्त्रं व्यावर्तयन्ति। विशेषेण कृतो निश्चयो व्यूहः विशेषेण कृतनिश्चयाः पाणि
नीयाः कृतमपि लक्षणं व्यावर्तयन्ति तत्प्रयमत्रार्थः इयं परिभाषा द्योतक ... मिः सोस्विति वेदस्यमाणिरित्यादौ वृद्धियणादेशयोर्युगपत्प्राप्ति
मुपदर्शयितुमुपन्यस्ता अनयैव पक्षः पत्ररेपत्यपि सिध्यति तथाहि य ... ढापि पपिवः शाष्टा असविहितस्यापाप्य कृतव्यूहो इतिवचनात्प
पावस्वशसड इति स्विते संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् प्राक् संप्रसार ... णं ... त ... लालीयस्त्वात् कृतादि च। ता वादिषु न भवति लिंगं चास्या गोर
हितत्वकीतिन हितग्रहणं न हि सुपलुकि निषिद्धमास्त्वादिति क्रियते ... रा ... ङगवयती त्यत्र पूर्वमेव निष्पन्नः ष्टवन्नरकालं कस्विक सप्र
लुकृवन्तोपि टचपि वर्तते न दातस्यर्थवन्नवतीति इयं च प्रवर्त्तिवच ... नमनर्थकस्यादिस्याङ॥१००॥ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषं कार्यकालं
संज्ञापरिभाषं संज्ञा च परिभाषा च यथोद्देशस्थ एव व्याक्रियेते त्यर्थः। व्युत्पन्नाव्युत्पन्नप्रतिपत्तये दावेतौ कार्यकालीयोद्देशपक्षौ यथेष्टं च।
नाध्यकारणानयोः परिभाषयोस्तत्र तत्राश्रयणादेव प्रामाण्यं तथाहि यथोद्देशपक्षमाश्रित्य जीवताद्भवातिनियत्र परत्वाद्धि चन्ननेकाल्
शित्सर्वस्येति सर्वादेशस्तावद्भवतः तथा कार्यकालपक्षे संयोगान्तलोपः कृतोऽकलिङ्कस्यादंगादिति षष्ठी सप्तमी पञ्चमी निर्देशानां षष्ठी स्थाने
योगा। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषासु कर्त्तव्यास्वसिद्धत्वान्नावादाद्यतिः॥३॥ अनन्त्यविकारोन्त्यसदेशस्य
नन्त्यस्य यो विकारः सोन्त्यसमीपदेशस्यान्त्यस्यैव करोति नो भवति तद्यथा विद्धमिति संप्रसारणं यकारस्य भवति न कारस्य भवतीति पप्रयां
सीति सां तमद्वन्तः इति दीर्घः पाकारस्य न संभवति। तदन्तो इत्यत्रालोपो न इति तकाराकारस्य लोपो भवति। इद्धन्यमाङ्गीति मिमार्ज्जि

+न+

षतीति मृजे र्वृद्धिरलागमस्याभ्यासेकारयोर्न भवति इति वसोः संप्रसारणं वदवर्वकारस्य न भवतीति। इयं च परिभाषाध्यङः संप्रसारणमित्यत्र
नाध्यप्रविनात त्रैवधान्वादेः षः सणेन इतिइद्वेवस्यात्। सो तानितासिंचतिनमतीत्यादौ चनस्यात् इत्यतिप्रसंगमुञ्जोमृजनः प्रत्याख्या
ताउक्तप्रयोजनानि स्थकारो तरेणसाधितानि यङन्के। विद्धमिति वकारस्य संप्रसारणं न भविष्यति न संप्रसारणे संप्रसारणं इति व
चनात्पप्रयां सीति पवर्गीकारस्य दीर्घो न भविष्यति नापधायाः इत्यत्रावृत्ते रित्यादि किंचुप्रत्याख्यानाद्वरं वचनमेवेत साधीयः अतिप्रसं
गस्य लक्ष्यानुरोधात्। अगत्या स्वल्पपरिभाषाश्रयणाद्दत्र न भवति द्वश्यते चानया व्यवहारः तथा वा दसोः दः ष्टवकृप्तुत्वं केचिदिच्छन्ति
तच्चवत्। कचिदंत्यसदेशस्येति॥४॥ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन। मधूनां नुटिकृते ऽजादित्वाभावादिको चीतिनुम्
न भवति। चतसृणां अचिरऋत इति न रत्वं क्रोष्टूनां विभाषा तृतीया ... दिष्वचीति तृज्वद्भावो न भवति पूर्वविप्रतिषेधश्च नामाय विप्रतिषेधे परं
मित्यत्र परशास्त्रस्येष्टत्वाच्चिन्त्योत्तरत्राभोक्त्वन लक्षणप्रवृत्तेः॥५॥ ग ... णाकार्यमनित्यं अयमर्थः। क्षमृषुसन्नन इति घटादित्वादेव मित्त्व
सिद्धे मित्करणं न ज्ञापितः। तेनो दादित्वात्थप्रत्युदाहरणा वातन ... व ... श्रुसेत्पूर्वविरोधितस्य मन्तपदेशो यामित्यत्रमित्यादि सिध्यतिश
यामीतिपरस्मैपदे अनुदात्तङित इति ङित्करणं मात्मनेपदे र्था ... स ... चरतीति अस्यार्थस्य मृचिनत्वात्॥६॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनं
र्वस्य द इति सूत्रे कात्यायनस्य वक्तव्यमेवितत्परिभाषारूपेण ... प्रवृत्ता। द्विर्वचने कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धं नास्तीति न डोढौ डोढौ डोग्धा
डोग्धे ति ढुहे ध्टचि घढधचयोः सर्वस्य द इति द्विर्वचनं भवति। अन्यथा ढुहे घढधचयोः पूर्वत्रासिद्धत्वात्प्रथमं द्विर्वचने नतावाद्धुहे
ति घत्वविकल्पः। तत्रैतन्न जस्येत। यदा त्वकाले घत्वं तदा स्यात् स्यापि दत्वमपि कदाचित् स्यात्। डोढा डोग्धेति अनिष्टमपिस्यादिति इदं व
राङ्गाराङ्गेति पदमात्राश्रयानलोपस्तत्रो वीप्सायामिति बहिरंगं द्विर्वचनं पश्चाद्भवति। तदा डोढा इत्यादौ विवक्षितादधचादयोत रंगा॥
+घं+ प्रथमं भवति। ततो द्विर्वचनमित्येवं सिद्धिर्न वाच्या। यस्मादंतरंगमपि पूर्वस्मिन्न बहिरंगे सिद्धं भवत्यवयथा अडिढ दित्यंतरंगस्यापि
ढत्वादेरसिद्धे ढतिशाष्टो द्विरुच्यते इति असिद्धसूत्रे उक्तं यद्येवमोऽन्टदित्यत्र द्विवचने कर्त्तव्ये कथं सिद्धत्वादेव पूर्वत्रासिद्धी
यमद्विर्वचन इति वचनात् उच्यते। अनित्यं चैतद्वचनं उत्तो मास्यासस्येति सूत्रकरणात् नित्यत्वे ह्यस्या नितरिति णत्वं कृत्वा कृतणत्वस्य

परिभाषावृ॰
३०

द्विर्वचने सिद्धं प्राणिणिषतीति किं। न सोऽसाभ्यासस्येत्यनेन॥१७॥ विधिविधानविधिना ऽङोऽत्रयाणां सन्निधानेन तदंतविधिर्भवति तेन
णौयवायावइत्यच इति विधानमपिधीयते तेनेति कृत्वा अयादिरादेशो विधिरप्यस्ति विधीयते इति कृत्वा विधिसो कुर्नास्मीति। तदं
तविधिस्ताबादेस्मात्रस्यस्थानिवद्भवति एवस्य त्रस्थानिवत्त्वेन वचनेय नस्थाकृइत्यनेकाजूसर्वत्र्यवयवादयः सुः। अयं वयेन वे
धिसूत्रस्येव सामर्थ्यलिब्धार्थः परिभाषास्वरूपणाप्रवृत्तेतथाहि विधिः साधकतमं करणं निर्दिश्यते तेन वा कर्ता करणमस्मीति कर्त्सोप्याश्रितः
सन्ननंरतत्राप्टेनात्यवाचिना समुदायस्वरूपः प्रकाशितः त्रिभिः प्रकारैः संनिहितो भवति कश्चिन्निर्दिशतायथाई इदेद्विवचनमिति द्वि
वचनं कर्तृसूत्रे निर्दिष्टं तथाहि ई दीदिति करणः प्रगृह्यसंज्ञा विदधाति कश्चित्स्व करणतृयथा एरङिति अत्र धातोरित्यधिकारा धातोः
प्रकरणात् कर्ता संनिहितः विङ्कारणं करणत्वात् विदधाति। क वित्सामर्थ्यात् इको झलिति धातोरेव सन् विधीयत इति सामर्थ्या
त्धातुः कर्ता संनिहितः इकाकरणेन किंतु विदधाति। तदेवं मा इ ईद्विर्वचनं प्रगृह्य इत्यादौ विधीयमानस्याविवरीइदेदादिस्वक
रणस्य द्विर्वचनादस्वरूपकर्तृविधिसंभवाद्येन विधिस्तदंतस्येति प्र व चोता एचोयवायाव इत्यादौ विधिसाङोसंभवान्नेप्रवर्तते तन्ना
तः सूत्रार्थ एवायं विधिसाङ्गसंनिधानेन तदंतविधिरिति॥१८॥ पूर्वत्रा सिद्धीये न स्थानिवत्। पूर्वत्रासिद्धाधिकारीये कार्ये क्रियमाणे
कर्तव्ये लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाद्वर्गाङ्गस्त्वे न सविष्यतीति किमर्थं जोपनेतिप्रतिषेधेनेत्यत्र कर्यस्थानिवत्त्वाभावोनास्तीति तदर्थं
अस्यया ङिदिति तत्र टिलोपो ङादेशः। किं तर्हि हलचोरादेशः। ततः अनकं कंतर्ह्यल्लोपिनेति प्रतिषेधो प्यत्र न प्राप्नोति न स्यत्रागवत्गुण
ते किं तर्ह्यपि। अथवा यो त्रागलुप्यते तदाश्रयोनिषेधः। एवं तर्हि यो त्रागलुप्यते तदाश्रयः स्थानिवत्त्वाभावो न सविष्यतीति कृत्वा उपसंहृतः
वं तर्हि यत्सिद्धं त्यलोपिनेति न प्रतिषेधं गास्ति तज्ज्ञापयति आचार्यः। हलआरस्यात्रत्रस्थानिवद्भावो न भवतीति तेन पूर्वत्रासिद्धीये न स्था
निवदित्युक्तं तल्लवक्रत्यं भवतीति अनित्यादिवचनप्रदात द्विर्वचनादिग्रहणात् तेन वेतस्थानित्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाल्लसका
रातं पदं भवतीति कृत्वा सावः साव्यर्थेवाव्यर्थमिति यणादेशस्य स्थानिवद्भावाभावान्तुस्कोः संयोगान्तलोपः प्रद्दिणोति प्रमीणीतइति गुणो
भयोः स्थानिवद्भावात् द्विनुमीनेतिणत्वमिति॥१९॥ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः। द्वितारपायेतत्कार्यमप्यपैतीति। निमित्तं च निवर्तनेमि ३०

त्तिकत्वं बुण् अणादौ कुमुदादिवाङ्कुरा अनेन च राज्ञा गमनमाचष्टे राज्ञानमागमयतीति। आख्यानात्कृदंतात् णिचि लुकि कृतनिवर्तनौ
तन्निमित्तायष्टानस्मानन्निवर्तते। तथा विधाकिंनिमित्तं पदमपि निवृत्तं इति तन्निमित्तनलोपानाबात् प्रकृतिवत्कारकातिदेशात् तत्का
रांतादेवराङ्कन्नात् तृद्धितीयाज्ञापकं चाप्यवेस्य जदः स्थास्त्रंसोः पूर्वस्येत्यादौ सकारनिवृत्तौ वकारनिवृत्ते स्वकारोच्चारणमिति।
निर्देशोपि शास्त्रेन कश्चित्कारणापाये कार्यं नापैत्यपि। तथा नदस्यास्तीति वर्तमानविकृतोपि मतुपूअत्र वान्न भविष्यतीति अत्र तद्धे सवि
प्यद्विवस्तायां वर्तमाननिवृत्तावपि न निवर्तते तथ्यात्। लोके हि ङपाकुसुमसंनिधौ स्फटिके रागस्तन्निवृत्तौ निवृत्तेनपि। सकारा
न्वरावे मा मा दावनिवर्तत एव वति॥२०॥ प्रकृतिवदनुकरणं भवति। तेन कश्चिदाह। द्विः पचतितमन्योनुकरोति। द्विः पचत्वा इति अत्र
प्रकृतिभावात् इत्वे तिङ्ङः तिङः इति निघातः सिध्यति। एकपदेत्वे दसनस्यातः। ज्ञापकं चास्यार्थस्य परि व्यवेस्यः क्रियः इत्यादिनिर्दे
शो क्रीत्यादेरनुकरणत्वात्स्य विभक्त्युत्पत्त्यर्थं प्रातिपदिकत्वात् सु पगमतिधसे त्वाश्रयि इयङादेशकरणं न त्वात्र प्रकृतौ धातुरि
तिप्रदिकसंज्ञानिषेधः ज्ञापनीयः। अत्र पर्युदासः धातोरन्यत् प्रा ति पदिकमिति क्रीयुवस्तृतयश्च ज्ञाधानुकरणत्वबाधतव
इति धातुत्वात्स्यां धातोस्त्यासवंति। तथा च क्रियोदीधात्वेत्वं सूत्रे धात्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा न भविष्यतीति न्यासः। विपरीत्यांजे
रित्यादौ प्रकृतिवद्भावादियङ्प्राप्तिः सौत्रत्वात् परिहरणीया॥२१॥ ॥ क्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गोभिनिविशते॥ तेन प्रदीयतां दाशर
थाय मैथिली अतइत्र विषये प्राग्दीव्यतोण् सिध्यति। युक्तमिदं यदि चैतत्तन्न उत्सर्गलक्षणं सामान्यमसामान्यस्य विषयेप्रवृत्तिरविरुद्धे
ति। ज्ञापकमप्यत्र कटकारकाबुज्जती तिञ्जकेनोर्स विप्यदाधमाण्यायोरितिषष्ठी निषेधवचनं तद्धि सविष्ट्याकर्मणि चेति अपवादविष
ये णबुलः संभवे तु सः कृत्रप्रयातनान्यथा कचिद्ग्रहणेन च परिहृत्यादौ तदपवादविषये प्रवर्तन इति व्यवस्थान्याते ल्लन निन्दः नि
न्दुरित्यादौ प्राग्गुपज्ञातनिमित्तोपि कल द्विर्वचनेन भवितव्यं अत्रापवादेन एरनेकाचयणा तेन प्रवर्तते॥२२॥ गर्भवद्राबादयो भवं
ति। यथा गर्भस्थे वर्तिष्टते तथा टाबादयः स्त्रीप्रत्ययाः प्रातिपदिकसुपोर्मध्ये भवंति स्त्रीप्रत्ययान्तरबादयो वेदितव्याः तेन ड्याबुग्र
हणे प्रेत्रप्रस्ताविङ्याप्सूत्रे यङकं कालितरेत्यादौ प्रकर्षप्रत्यये णि कृते गर्भवन्मध्यवत् एव स्त्रीप्रत्ययो भविष्यतीति तेनडुपपन्नेत

परिभाषावृ॰
२२

सवतिज्ञापकंचात्रपाणिनात्वनिषेधवचनंयदिहिगर्त्तवदाप्नस्यात्तत्पदाद्युत्पादौकृतेसुपःप्रस्वपदःतत्किंनिषेधेनातदेतन्निषेधवच
नमपार्थस्यज्ञापकंइति॥१३॥सूत्रेलिंगवचनमतंत्रं॥अविवक्षितत्वादेवतडुच्यतेसूत्रेहिलक्ष्यप्रत्येकवाचकत्वादिति।लिङ्गलक्षणवचनसूत्रेनव
चोलनतोयेनएकेनविशिष्टेगनवचनेनचयततयासावयद्यथाबंधुनिवकुलोदावितिनपुंसकलिंगेनतन्निर्देशः।तंत्रेयावन्तोऽज्ञ
वचननिर्देशोतंत्रमितिज्ञापकमस्यार्थेअर्हेनपुंसकमिति।आकडारादेकासंज्ञेतिज्ञापकंसिद्धंनसर्वत्रइदमवितमेवज्ञापकंहिच
मावाचकंलिंगमितिनसूत्रमवनमदिसन्तस्मिन्दोद्याः।अथयतनसर्वत्रेतियुज्यतेज्ञापकसिद्धंनसार्वत्रिकमितितेनज्ञापकंसाधितम्
नपदानित्यत्वादिनसर्वत्रेनवयोद्यकिंतुविशिष्टप्रयोगदर्शनात्क्वचिदेव॥१४॥अनत्यात्परिभाषा॥श्रीयतेइदमपिवोक्तमेवोक्तम्।
परिभाषाश्चिनपाणिनीयानिवचनानिकिंतर्हिनानाचार्याणांतत्रपा णिनीयशब्दानुशासनेयत्रैवक्वचिदिष्टविषयेमुख्यलक्षणनसि
द्धंतत्रैवतागत्यालनराज्ञःकचराज्ञीकीयइत्यत्रएकदेशविकृ त मनन्यवद्भवतीतिपरिभाषया।अन्तेपोनइतिनप्रवर्तते।१५।
सवतिव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नसंदेहादलक्षणम्॥व्या ख्या नादाचार्यपरंपरोपदेशाद्विशेषावगतोभवतियतस्तस्मादि
दशाह्यालक्षणलक्ष्यप्रवृत्तिःउपदेशात्संदेहमपोह्य व र्णे नीयंइत्यर्थः।इयंपरिभाषासूत्रकारेणसाध्यकारेणज्ञापिता।
यस्मादनेनाणग्रहणेषुचसंदेहःपूर्वेणणकारेणातिपवेनदर्शि तुज्ञापयत्याचार्यःसवत्यपापरिभाषायइकंकिंतुनरणवर्णकु
लोदिविकारसंदेहेदृष्टःप्रावपितेनेरपिपग्रात।व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिरितितेनाणग्रहणानिसर्वाणिपूर्वेणणकारेण
स्मवर्णसौत्यकंपरेणग्रहणनिपरेणेवेतिनिश्चीयते॥१६॥इतियावत्ज्ञापकसिद्धवचनेसिद्धाःसूक्ष्मकाश्चनपरिभाषाक्वचनानि
नविद्यथाबाधमस्मासिर्विवृतानिएवमनयादिशाऽन्यान्यपिशाश्चकृत्याद्यायगत्यायवात्त्याविलिंगोदाहरणान्यासमनुगंतव्यानि
लदिनानिशक्तिशः।तद्यथासापेक्षमसमर्थंभवतिनित्यसापेक्षप्रधानसापेक्षमस्तिसामर्थ्यात्निरवकाशादिविषयः॥१श्रीरस्तु

७१